८०८

नं० ८०८-घ

काव्यप्रकाशसंकेतः (सम्पूर्णः)

नं० ८०८-घ

६० पत्ते

पत्राणि ४०

काव्यसंकेतः ४०

का· से १

ॐश्रीगणेशायनमः ॐअपरंतेत्रामिन्नेकेयथापरमावैनेदिपारसंत्रनिरामस्तयाकविपारसंत्वानि
एमोपिभारत्याः स्यादित्यन्यशास्त्रोपादानम् कवेरेन्यस्यपरमात्मवेदपीनानभावति कवैस्त्वधीनै
वेत्यर्थः एकंग्रावुर्येणप्रकृतेयस्यांसा एकमयीह्लादेनएकमयीह्लादैकमयीतिविग्रहः ह्लाद
स्यासावेकस्येतिविग्रहे पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति एकश
ब्दस्यपूर्वनिपातेनभवितव्यम् ग्रंथेनन्योनि कविपरतंत्र्यंयथाज्ञानाग्निनामसर्वसह्नवडः स्वादिरसै
ते तथेष्टदेवताध्यानात्सिद्धिस्त्वात्कालिकीभवेत् कविनरगाद्याकारनैयस्यहेतुः षट्त्रिंशत्तत्त्वा
तीतनियतिर्नामतत्त्वांतरम् तत्काव्यस्यादिसिद्धम् इतिहासेति धर्मार्थकाममोक्षाणामुप
देशसमन्वितम् पुरावृत्तकथायुक्तमितिहासंप्रचक्षते शास्त्रार्थेति शब्दव्यापारस्यरसांगभूत
त्वाद्गुणीभावः रसांगभूतेतिरसांगभूतः शब्दव्यापारः रसस्यशृंगारादेरंगिनः अंगभूतोयोव्याप
रोव्यंजनात्मकस्तन्निष्ठतया अथवाव्यापारः प्रवणआयतोयस्यकाव्यस्यतत्त्वेनसमर्थः सहृदय
स्येतिसरसस्य तच्चेतिकाव्यप्रकाशीति शास्त्रादसहार्थानमनसिसंधीयतेव्युत्पन्नानयोः सारासारवि
वेकः क्रियते अभ्यासेनैपुण्यफलकर्षेजन्यतेलोकशास्त्रस्यात्रलोकवृत्तेवर्तनंवर्णनीयस्यानेन्यान्याप

नार्थम् तदङ्गत्वेकार्योऽङ्गत्वे ह्युपनीयमित्युल्लासाभावात् क्वचिद् इति किं दोषत्वस्यापदनिवृत्तेः करणं
यथा कः कूलं सर्पस्य पसर्पति कं इत्यत्र अभिधानेति लिंगानुशासनं कलाशीलस्त्रिग्रंथः चवर्गे
धर्मादिकरणेऽइति मेयकरूपतयानिष्पादनं करणं प्रबंधरूपतया संघटनं योजनम् व्यग्रार्थद्योत
कं काव्यत्वमुल्लासः तददिति काव्यम् स्वाख्यार्थापकर्षो दोषः अंगिभूतरसोत्कर्षो गुणाः काव्यशोभा
वहो धर्मोलंकारः रससमवायिनो गुणाः रससंयोगवृत्तयोलंकाराः अनलंकृतीत्यत्र ननीषदर्थे त
द्दोषौ शब्दार्थाविति अनेनोल्लासदशकस्य संक्षेपेणास्त्रवर्णं कृतम् तथा वक्तादिति सप्रयोजनं स हे
तुकं सप्रभेदं च काव्यस्वरूपं प्रथमोल्लासे निर्दिष्टं सूचितम् शब्दार्थाविति धर्मिस्वरूपयोः शब्दार्थयो
द्वितीयतृतीयोल्लासनिर्णीतयोः सूचनं अनेन नरेंन्तद्वित्यनेनैव सप्रभेदं यत्काव्यस्वरूपमनुद्दिष्टं तस्य त्र
यो भेदाः सप्रभेदमुल्लासत्रयेण प्रतिपादिताः अदोषाविति अनेन दोषाणां परिहार्यत्वेन सूचितानां सप्त
मोल्लासे निर्णयः सगुणावित्यनेन सूचितानां गुणानां अष्टमे प्रपंचनं अनलंकृती कापीति विशेषप्र
तिषेधेऽशेषाभ्यनुज्ञानादिति न्यायेनोद्दिष्टानां शब्दार्थालंकाराणां क्रमेण नवमदशमयोरुल्लास
योः निर्णयः एवं परं पंचकेनोल्लासदशकनिर्णयः सूचितः ॥ यः कौमारहर इति ॥ यत्र तत्रास्मितानेऽपि

का॰ से १२

कथंनीकदम्बानां वसंतउद्भिन्नांकुराणां ये अनिलास्ते वा संति कामानलनीपरिमलोल्लासिन इति व्याख्येयं
एवं यानि कुरूषीभूतासामग्री रसदीपनर्यैलवर्णिता येनात्र भेदमित्थं वर्णयंति यथा चैत्रत्रपा इति
वसंतसमानतीत्यादिना चनिद्रायमाहूषयोश्च निर्देश इति नैतरसोद्दीपनयैर्मिलिता सामग्री व्या
ख्यातास्यात् अत्र प्रत्येकदम्बानिलानां कथं मालतीपरिमलोल्लासकत्वं भिन्नत्वभवत्वात् नापि कदंब
रूपः सम्हृतत्वपाअनिला इति शोभना व्याख्या तस्मादस्यव्याख्यानमेव साधु अत्र स्फुट इति अत्र च वह्न
नां केचित् तदसत् कस्य चिद्गुणस्य वाक् क्रियाया वा साधारणेन प्रतीतेस्तुल्ययोगिता लक्षणस्यैवा
वभासात् ऊपसंच तुल्ययोगितायाः प्राणभूतं तदभावे सर्वैनास्तीति कस्यास्फुटत्वं एतेन दीपक
मपि प्रत्युक्तं समुच्चयस्त्वेवैविश्रान्तिशयाभावान्न महद्भिरुद्भटप्रभृतिभिरंगीकृत इति सत चिं
त्यते तेन यः कौमारहर इत्यत्र विश्रमस्फुटमलंकरणं यैर्व्याख्यातं तदप्यपि रसाधु तस्य च व्यालंकारत्वं
तथा चोद्भटप्रभृतिभिरनंगीकृतम् यत्पुनरिह मम्मटालंकारत्वेन वक्ष्यते तदस्य ग्रंथस्य व्याख्या प
त्वप्रतीमादनार्थम् तस्मादेतदपि न व्याख्येयं तस्मादित्थमेतत् यः कौमारहर इत्यादीनि अनलंकृता॰
कारणानि तेषु सत्स्वपि मानोत्थानाद्विरुद्धाया उत्कण्ठाया उत्पादात् अतश्च विशेषोक्तिरियम् साच

कार्यस्यसामग्र्यान्निषिध्यमानत्वेनाप्रतीतेरस्फुटा विरुद्धोपलब्धिद्वारेणात्रकार्यानिषेधः प्रतीय
ते न सामग्र्यादिति अस्फुटा विशेषोक्तिः यद्वा उत्पन्नाया उत्कंठायाः कारणानि न विद्यंते तानि हि कौ
मारहरादिनामसन्निधानादीनि तद्विरुद्धानां च सन्निधानादीनामत्र भावात्तदभावः तेनेयं वि
भावनासाचास्फुटाकारणानांविरुद्धोपलब्धिद्वारेणनिषेधात्सामग्र्यादनिष्पद्यमानत्वात् एवंच
विशेषोक्तिभावनावात्रस्फुटाख्येया प्रोक्ताः तत्प्रदीपकाः कदम्बशाखोत्रकदम्बविशेषधू-
लीकदम्बाख्येवर्तते योवसंतेपुष्प्यति इहकार्यानुत्पत्ति केटेरप्रतिपादनादस्फुटाविशेषोक्तिः
रेवारोधसिकारणसामग्रीवर्णानांस्फुटत्वंविभावनायाः तद्भेदान् काव्यभेदान् धर्मार्थकाममो
क्षेषुचैववैचक्षण्यंकलासुच करोतिकीर्तिमर्थंचसाधुकाव्यनिबन्धनम् स्फुटतिविकसत्यस्माद
र्थ इतिस्फोटः तद्रूपोवितार्थव्यंजकः न्यग्भावितवाच्यतिरस्कृतवाच्यं यद्वाऽस्पंतस्यव्यंजनेसम
र्थः तिरश्चाति हतीसिवारीरमदित्यथमत्वम प्रथमपदमहायानांच्युतादीनांव्यंजकत्वं अत्रवा-
क्यार्थगम्यचमत्कारः ग्रामशब्देनतत्रसपवहषलइतिद्योत्यते गुणानांरसधर्मत्वेप्युपचाराद्वा
र्थधर्मत्वं अत्रस्वान्तेगतासीत्यनेनविधिनानस्वान्तेगतासीतिनिषेधप्रतीतेः नञ्जनारीति निषेधेनन

का॰ से॰ ३

देत्तिकमेवरंगं तेंगतामीति विधिप्रतीतेरथमपद्येन शाह्वशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः इतीरमणास्मइव
वयमालीदृयित संगमविप्रलम्भनानमप्यथमात्वसि वमोप्यथम इति द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेय
भावे सत्युपमेयोपमालंकारो व्यंग्यः तथा नायिकाविप्रलम्भशृंगारो व्यंग्यः इति त्रिविधोपि वस्त्व
लंकाररसरूपो ध्वनिरत्रोक्तः एतस्योदाहरणं वैदग्ध्येन युगपन्निषेधे विधौ च वाच्ये विधिनिषेधयो
र्व्यंग्ययोरुक्तम् ध्वनिकृता हि विधौ वाच्ये निषेधः पृथक् निषेधे च वाच्ये विधिरुदाहृतः वि
धिनिषेधद्वारेणोदाहरणं वाच्यव्यंग्ययोरत्यन्तवैलक्षण्यख्यापनार्थम् चित्रमिति गुणालं
कारावशाद्वाच्यार्थधर्माः तद्योगाद्रसप्रतीत्यतात्पर्येण चित्रमालेख्यप्रख्यमेतेनाश्चर्यकारि गुणा
श्चयाद्यपिरसधर्माः वदन्ते तेन तथाप्युपमया रागाद्यर्थधर्मा उक्ताः तथा च वक्ष्यति गुणाहत्याभृतस्ते
षां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता इति व्यंग्यमिति तत्सर्वे यानि व्यंग्यपदेनैव दर्शितानि तत्र चित्रेय
थेति शब्दचित्रोदाहरणं यत्तदुद्दरंगिगिरिविशेषं व्यावर्तते तैः कवेर्दिग्विशेषानभिमतत्वप्रका
शनेस्यात् यतः पूर्वसमुद्रगामिन्याः मन्दाकिन्याः दक्षिणापथस्थेन दर्दुरगिरिणा समन्वयो नना
स्ति तथा च कालिदासः स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ म ३

लयदरडगाविनि । स्वछन्देति अत्र हृत्यन्वयासेकवेस्तात्पर्यांशस्त्वपि गंगाविषयोरत्याख्योभावस्तिरोधी
यते अक्रिकमहर्षिविधिः वाच्याविशेषोदाहरणंविनिर्गतमिति अमराभवतीतिसमन्वयः अत्रयद्यपिवी
रादिकोस्तितथाप्युक्तेदायांकवेस्तात्पर्यांशमतिरोधीयते ॥ इतिश्रीमद्राजानकालटमम्मटविरचि
तेकाव्यप्रकाशेसंकेतेप्रथमउल्लासः । तथाशब्दस्वार्थेप्रत्यन्वेषणाभूत्यत्वेनात्पार्येसामान्यानांपर
स्परान्वितत्वेनविशेषार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यंप्रतिपन्नर्जितासा आकांक्षा आकांक्षितानायोग्यता
मेकबुद्ध्यपाहृष्टत्वंसन्निधिः बाधविरोहयोग्यता उदकेनसिंचेत्यग्निदहनेनेतियोग्यतापरस्परमा
सन्नतासन्निधिःनलकामिनीपर्वतोयंवह्निमानात्मनोहराइत्यादि आकांक्षितेतिवाचोक्रमत्वत्र आ
कांक्षासन्निधानंचयोग्यताचेतित्रयम् सम्बन्धकारणत्वेनव्यवस्थेनानन्तरक्षतिः तथायस्ययेना०
भिसम्बंधोहरस्यास्यापितेनसः अर्थेनोपसमानानामानेनवर्ग्गमकारणाम् अपिपश्यसिथावनेहरेना
तेवनस्पतिम् त्वांब्रवीमिविशालाक्षिनापिनेदिजरञ्जनम् विशेषेतिक्रियाकारकादिसम्बन्धमयो
विशेषः सपववर्ग्येयसेतिगामस्याजश्लोकादेववदन्तितवाक्यार्थः पदानिस्वार्थमभिधायान्वितानीति
वदंतियेतेभिहितान्वयवादिनःभाट्टाः पदानिअन्वितानिश्वेतापश्चादिशीष्टमर्थंकथयंतीति अन्वि

का॰ नाभिधानवादिनः प्रभाकराः पदैरभिहितानामेवार्थानामन्वयं समन्वयविशेषं वदन्ति अन्विताभिधा
सं नवादिन इति एकवचनमाद्यदौर्बल्यसूचनम् मापथशैव इति व्यज्यत इति वक्तृवैशिष्ट्यादित्यभि
५ प्रायः साहित्री इति अत्र वाच्यस्यापकारिणः वक्तुश्चापकारत्वतः पर्यालोचनाद्बाधितमुख्यार्थः
शाठ्ये विपरीति लक्षणया कौटिल्यातिः स्नेहत्वादि लक्षयति सचलाद्धितोऽर्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयती
ति लक्ष्यस्य व्यंजकत्वं ननु वक्त्रादिपर्यालोचनाद्यदि मुख्यार्थबाधः तर्हि मूर्धाभिषिक्ते भमध
म्मिअ इत्यादिषु धमुदाहरणेषु मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणाप्रवेशप्रसंगः नैतत् इह यत्र वा-
च्योऽर्थः कयाचिद्गमनिकया समर्पयितुं शक्यते तत्र तस्य सम्मूलत्वान्न वक्त्रादिविशेषवशाद्बाधः
केवलं वक्त्रादिविशेषादर्थान्तरमेवावगमयति सत्वागूरितो विरोधान्मुख्यमर्थं यत्र समन्वयतया वग
मयति तत्र तस्यामन्वयकोपपद्यते तस्यादियुक्तिवशात्सरूढ प्रतीतेर्बाधः प्रतीतिश्चाभिधानप्रवेतिकृतो
मुख्यार्थबाधः अतो वा लक्षणा यत्र हि वाच्यस्य कयापि गमनिकया समर्पयितुमशक्यस्य वक्त्रादिव-
शाद्बाध्यतया प्रतीतिः तत्र मुख्यार्थबाधा लक्षणा भमधम्मिअ इत्यादौ च वाच्यस्य समर्पयितुं शक्यत्वा
न्मुख्यार्थबाधाभावात्रविपरीतलक्षणायोगः साहित्रीदौ च वाच्यस्य समर्पयितुमशक्यत्वाद्भूषत्वेवा ५

न्त्योवाधित इत्यास्तिमुख्यायवाधः संबन्धस्यात्र विरोधाभिधं वैपरीत्यमेति न कश्चिदसंगतम् तथा
वोक्तं कविरहस्ये तत्राख्यातिः कविख्यातस्यबाधनम् पूर्वं च लक्षणं तस्मादत्र तत्राभिधैवेति ॥
ते श्च निर्मलमरकतेनेत्यनेन न केवलं वर्णमात्रसाम्यं प्रतिपाद्यते अपि तु येन वल्लतनइव काष्ठीभा
वो पि संकेतिच तत्स्वरूपो ग्राह्यानां प्रवृत्तिस्तात्पर्यार्थो पि केषुचिदित्यादि प्रक्रियाश्रयेण पदवाक्यविद्या
नगुणेन सम्बन्ध इति वाचो युक्तेर्युक्तत्वात् संगतप्रक्रियाश्रयेण बालवसुग्राह्यार्थाभिप्रायेण योग्या
संकेतितमितिवचनव्यक्तिरपभाषाप्राया संकेतितपदं लक्षणीयार्थनिरासार्थं सादृश्यपदं चेष्टा-
व्यवहितस्यार्थस्य निरासार्थं वाच्यवाचकभावलक्षणः संकेतः गोशब्दस्य सास्नादिमत्त्वं वाच्यं अस्य
सास्नादिमतस्य गोशब्दो वाचकः इत्येवंरूपः संकेतग्रहः न त्वर्थक्रियाकारित्वेन व्यक्तिरेव प्रवृत्तिनि
वृत्तियोग्यात्तत्कथं तद्व्यक्तौ संकेत इत्याह यद्यप्यर्थक्रियेति आनंत्यादिति अनंतासु गोव्यक्तिषु प्रति
पिंडमीश्वरेणापि संकेतः कर्तुं न पार्यते बालगोपिण्डकृतः संकेतस्तरुणगोपिण्डे व्यभिचरति तव
णगोपिंडकृतो वृद्धगोपिंडे इहेति लोकव्यवहारे संकेतसहाय इति गोजातिमात्पिंडः अव्यवधानेन
सादात्संकेतितया तस्येत्यर्थस्य च तद्भेदइति भाट्टमते गच्छतीति गौरित्यर्थक्रियाजातेन यो जातिरि

का॰
से
५
5

तिव्यक्तिः पिंडः व्यभिचाराच्चेति यत्र व्यक्तौ संकेतः सा व्यवहारकालं व्यभिचरतीति तत्रेति व्यक्तौ विषयवि-
भागो नेति यद्वा व्यक्तिमात्रे संकेतितार्थत्वेनांगीक्रियते तदा जातिगुणादिभिर्विभक्तित्वेन न व्यवच्छिद्यते
व्यक्तिव्यक्तिरित्येवं व्यवहारः स्यात् तदुपाधाविति तेषां जात्यादीनां शब्दानामुपाधौ वक्त्रा यदृच्छातन्त्र
संज्ञा अभिधानशक्त्याभिव्यक्तिद्वारेण संनिवेश्यते इति पदार्थस्येति पिंडस्य पदार्थस्य प्राणान्सद्भावरू
पान्प्रददातीति यस्माज्जातिं विना पदार्थः स्वरूपमेव नापाद्यतीति गौरिति संकेताभावात् नागौरित्यस्मा
दिवैलक्षण्यात् विशेषाधानहेतुः सिद्धउपाधिः अंत्येति अंत्यया स्मर्यमाणानामनुभूयमानवर्णसमूहग्रा-
हिकया बुद्ध्या निर्ग्राह्यः क्रमवर्तिनां अक्षराणां नैकदेशकालावच्छेदलक्षणः समुदायः संभवति त-
था हि तावत् डिशब्दोच्चारणकाले थशब्दोऽस्ति थशब्दोच्चारणकाले वा डिशब्दः तथा च स्मर्यमाणान
नुभूयमानवर्णसमूहः शब्दः पारिभाषिक इति अन्यथा जातिशब्दत्वं स्यात् ननु परमाणुः स्वरूपेण न
परमाणुः नाप्यपरमाणुः परमाणुसंबन्धात् परमाणुरिति परमाणुत्वादेवापि जातिलक्षणस्याति
व्याप्तिरित्याशंक्याह परमाणुत्वादीनामिति परमार्थतः परमाण्वादीनामपि जातिशब्दमेव गुण
शब्दत्वं तु पारिभाषिकं काणादैर्हि त्रपरमत्वगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणानीति गुणत्वेन पठितमिति ५

परिमाणमणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदाच्चतुर्विधमिति प्रतिलक्षणमिति वैशेषिकदर्शनाश्रयणात्तयद्वा प्र
तिलक्षणमित्युपलक्षणं प्रत्यक्षे भुक्तान्तरसप्रवेशाच्छरीरान्तरं जायते इति वैशेषिकादिमते ज्ञात्मपरि
ताव्यक्तिः शब्दार्थ इति वैशेषिकाः अन्ये इति मीमांसकाः जातेर्विचारामहत्वाद्व्यक्तौ लक्षणिकत्वेन
संकेतस्यैकत्वेऽशक्यत्वाद्वारिशब्दानां अगवादिव्यावृत्तिरपोहः शब्दवाच्यः शब्दार्थ इति बौद्धाः
अनुपयोगादिति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मुख्यस्यार्थस्य बाधोऽनुपयोगस्तस्मिन् तस्य प्रत्यक्षादिप्रमा-
णबाधितस्य मुख्यार्थस्य मुख्येन लक्षणीयेनार्थेन सह योगः सामीप्यादिः तस्मिन् कुशांल्लातीति कु-
शल इत्यत्रानुपसर्गेकः आतो लोप इत्यालोपः विवेच्यविवेचकभावादौ सादृश्ये मुख्यार्थस्य सम्ब-
न्धः दर्भाणां विवेच्यविवेचकभावादौ सादृश्ये मुख्यार्थस्य सम्बन्धः दर्भाणां विवेच्यत्वात्कुशस्य विवे
चकत्वात्सामीप्ये इति समीपे समीपभावे संबन्धे सा तमः समीपस्थानात्तटस्य समीपत्वं तथेत्युपक्रमे अ
मुख्ये इति तटादिः सान्तरे इति सान्तरे मुख्येनार्थेन व्यवहिते लक्षणीयेऽर्थे निष्ठापर्यवसानेऽयस्य शब्दव्या
पारस्य समानगर्थानिष्टः अत्र कुन्तानां कुन्तिनां चेतनादास्यावगतौ कुन्ता एव प्रविशन्तीति वाक्यस्य प्र-
नीति प्रयोजनं अजहत्स्वार्थलक्षणोऽत्यर्थः आदिष्यन्ते इति कुन्तानामचेतनत्वेन प्रवेशासंभवात् गौ

का॰
प्र॰
६
6

एवं चाभ्युपगमे तिलक्षणे विशेषणे क्षीणशक्तिर्वा न शक्तिरभिधेया किं त्वाक्षेपलक्षणेन सामर्थ्येन ज्ञा-
ते तत्र बन्धनासिद्ध्यर्थं प्रतीयत इत्युपादानलक्षणा भट्टानुकूलेन व्याख्यानेन युक्ता अविनाभावत्वल-
क्षणेनाक्षेपेण तस्याः प्रतीतेः प्रविचार्यिंद्रीमित्यादिवत् न तु लक्षणैषा द्विप्रकारत्वादत्र तदसंभवा-
त् द्विविधो ह्याक्षेपो लक्षणामूलो विनाभाविमूलश्च अत्रोत्तरपक्षपक्षः न लक्षणासंभावनाका-
र्येम्यर्थः स्वाभाविकी व्याप्तिरविनाभावः यदि चाक्षेपलक्षणमिष्यते तदा क्रियतामित्यादौ कर्त्रादीनां
मपि लक्ष्यत्वं स्यात् इदानीं गौरनुबन्ध्य इति मुकुलदर्शितोपादानलक्षणोदाहरणमपीनोद्वेदनेइ-
त्यादि श्रुतार्थापत्तिरिति दृष्टः श्रुतो वार्थोन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थपरिकल्पनमर्थापत्तिरिति भाट्टा वि-
वृणवते दृष्ट इति प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणः पंचभिः प्रमाणैर्हव लब्धः प्राधान्य-
ख्यापनार्थं श्रुतस्य भेदेन निर्देश इति श्रुत इति शब्दलक्षणेन प्रमाणेन ज्ञातोर्थो वक्त्रविशेषः अ-
न्यथा नोपपद्यते अर्थापत्त्यव्यवस्थापितमर्थमंतरेणानुपपद्यत इति यावदर्थस्य कल्पनार्थापत्तिः तत्र
प्रत्यक्षपूर्विका यथा। मंत्रस्यान्निर्दहतीति न स्वरूपमात्रेण दाहक इति विस्फोटं दाहकार्यं प्र-
त्यक्षेणोपलभ्याग्नेर्दाहिकाशक्तिः कल्प्यते सा प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः न चेदनुमाने शक्तेः स्वभे ६

प्यनुपलभ्यत्वादन्वयव्यतिरेकग्रहणासंभवात्कार्यहेतुत्वायोगात् देशान्तरप्राप्त्या आदित्यस्य गतिक्रि
यामनुमाय गमनशक्तिः कल्प्यत इत्यनुमानपूर्विकासा एवमर्थापत्तिर्ज्ञेया। प्राभाकरास्तु दृष्टः श्रुत इ
ति लोकप्रसिद्ध्या उपलब्धिमात्रे वर्तत इत्याचक्षते तेन श्रुतार्थापत्तौ रात्रौ भुङ्क्ते इति शब्दः परिक
ल्प्यते अर्थापत्तौ रात्रिभोजनमस्य एव तस्येति रात्रिभोजनमेव तस्येति रात्रिभोजनस्य गंगाशब्दस्त
टे लक्षणया लक्ष इति स एव गंगाशब्दः पावनत्वादिव्यञ्जनव्यापारेण प्रतिपादयतीति लक्षणाव्यापा
रेण लक्षणां स्वार्थसमर्पणेनेत्युपलक्षिता लक्षणा लक्षणा लक्षणेनेति तटादिरूपतानेनोभयरूपेति
उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च उपचारेणेति भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचारः य
था गौर्वाहीकः अत्र गुणहेतुमिति अत्र वाहीकहेतयोः गो अत्र गुणा उपचर्यते तन्नेनामिश्रत्वं अमिश्रत्वमे
व प्रतिपादयति अनयोरित्यादिना अनयोरिति शुद्धभेदयोः लक्ष्यस्येति तटस्य लक्षकस्येति गंगाश
ब्दस्य तटस्यत्वमित्यनेन तटस्य लक्षणा शुद्धेति भट्टमुकुलमते तु घोषिते गंगागतादिपावनत्वादय
स्तटे प्रतिपादयितुमिष्टास्तेन तटस्य गंगात्वप्रतीतौ प्रतीयन्ते न भेदस्वभावेन तटस्य इति तटस्यत्व
प्रतिपादनसमुक्तं विपर्यायी गवादिः विषयो वाहीकादिः तथाशब्दः समुच्चये आरोप्यमाणो गवादिः

का० मे० १ आरोपविषयो वाहीकादिः अनपह्नुतः अनिगीर्णस्वरूपः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे
प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यं विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम् गौर्वाहीक इत्य-
त्र गौणी सारोपा गौरयमित्यत्र गौणी साध्यवसाना स्वार्थेति स्वार्थो गोशब्दस्य गोपिण्डः अपरार्थेति वाही-
कादौ साधारणेति गोर्वाहीकस्य च गुणा जाड्यादयः परार्थ इति वाहीक एव अभिधेयेति अभिधेयेन
लेनेनाविनाभूते संबद्धे तीरे तस्य प्रतीतिः न त्वनेनान्तरे अविनाभावः तत्र भवं नान्तरीयमेव नान्त-
रीयकं तस्य भावो नान्तरीयकत्वं व्याप्तिः न त्वेति नान्तरीयकत्वेनाविनाभावेन निजात्याद्यर्थस्तेनारू-
प्येति गौर्वाहीक इत्यत्राभेदावगम इति गौरेवायमित्यत्र अन्येति दीर्घादिवैलक्षण्येन अयमभिवा-
देति आयुर्घृतमित्यत्र आयुरेवेदमित्यत्र यथा घृतमायुःकारकं न तथा दीर्घत्वादि आयुष्कृत्स्थानत्व
भिचरतीति अत्र सगुणानां वृद्धिद्वार्थत्वादिं द्वे उपचरितः इष्टार्थदायित्वं धर्मं प्र अत्र कुठस्य स्वामिभा-
वात् कुठ एव राजन्युपचरितः अलंघनीयत्वादिधर्मं अग्रहस्त इति हस्तावयवेन हस्तव्यापा-
रं करोतीति सामर्थ्यादिधर्मं पुरोगहस्ताग्रे हस्ताग्र इति प्रयोगद्वयं दृश्यते तत्राद्ये षष्ठीसमासः
द्वितीये तु सामानाधिकरण्ये विशेषणसमासः तत्र च हस्तावयवे अग्रमात्रे हस्तशब्दो ग्रामोदय इत्या १

रिवद्वयवैसमुद्रायोपचारत्वाद्वर्तते तडकेवामनेनहृत्वाग्राग्रहत्वग्राह्यो गुणागुणिनोभेदाभेदा-
भ्यामित्ययमर्थः नात्कर्मणोरिति कार्यकौशल्यादिव्यंग्यमुन्नाचारकर्मकरत्वादनत्वाउच्यते आयभे
दाभ्यामाइतिलक्षणाव्यापारहिराझटिलक्षणायत्रवाच्यायमानत्वनेस्फटितिप्रतीतिर्लक्ष्यस्यत
त्रव्यंग्यमस्याइष्टत्वेइतरत्रतुइष्टत्वेप्रयोजनमितितत्रप्रयोजनेव्यंजनव्यापारमपहायव्यापारांत
रेणानावगम्यतइत्यर्थः। प्रयोजनस्यगूढागूढत्वेध्वनिगुणीभूतव्यंग्यविषयविभागार्थंव्यंग्यस्य
स्यगूढत्वेध्वनिरगूढत्वेतुगुणीभूतव्यंग्यवल्क्ष्यते। विकसितमिति विकासः पुष्पधर्मस्तेनातिशाय
वलक्ष्यते अस्यंग्यवितत्वेसम्बन्धोऽपिघत्वहराभिन्नादिव्यंग्य वर्णितेनेतिउचितश्रृहषाभिलाषादि
व्यंग्यसमुच्छलितेनेति सकलकामुकमृगवागुराणांव्यंग्यअपास्तेति अनुरागातिशयत्वेव्यंग्यसमुच्छ
लितेति आलिंगनयोग्यत्वंव्यंग्यंतरुणीमेति स्पृहणीयत्वंव्यंग्यं। अत्रविकसितत्वेनप्रहसनत्वंवर्णि
तत्वेनायतनत्वपर्वंसमुच्छलितत्वादिनाउल्लसितत्वादिलक्ष्यते प्रयोजनेनतेषामेवाविशेषानपदति
बन्धनेलोकोत्तरेस्यातिशयत्वेनत्यादियर्मिधर्मभेदाद्विविधंलक्ष्यतेतत्रधर्मीयत्रलक्ष्यतेतत्रधर्माः प्र
योजनेयथागंगायांघोषइत्यत्रतटेलक्ष्येपावनत्वादयः यत्रतुधर्मोपवलक्ष्यतेनतत्रधर्मांतराभावात् अपि

का॰ से ८

तत्रतेषामेवसातिशयत्वंप्रयोजनंतेप्वमिहापिबोद्धव्यं उपदिशन्तीत्यनयाप्रयासेनशिक्षादानमभिधेय॰
वत्स्फुटंप्रतीयतेअत्रोपदेशेनानातत्तापनेलक्ष्यतेसामान्यविशेषभावःसंबंधःअतानतापनविशेषोपु
पदेशः अनायासेनशिक्षणंव्यंग्यप्रत्रेतितत्रशास्त्रार्थैश्चतैःफलेसंबध्यते तद्व्यंग्यभूःतत्रेतिव्यंग्यपयसे
तिव्यंग्यस्यफलेइतिप्रयोजनेप्रयोजनपावनत्वादौविषयेलक्षणातावदमुख्यार्थविषयोव्यापारःध
ननेप्रयोजनव्यापारविषयमित्यर्थः शाब्देतिगंगाशब्देननस्यप्रतिपत्तिःप्रयोजनप्रतिपत्तिः समयाभा
वात्संकेताभावात् गंगाशब्दस्यपावनत्वेनार्थःत्रयमितिमुख्यार्थबाधेसंबंधेप्रयोजनेचसतिलक्षणा
प्रवर्त्ततेनचप्रयोजनेलक्षयितव्येत्रयमेतत्संभवति तथाचेतितथाहीत्यर्थः लक्ष्यंनमुख्यमितिइ
दंप्रयोजनस्यलक्षणीयत्वसंभावनायामुत्तरम् नचप्रयोजनेलक्षयितव्येत्रयमेतत्संभवति तथाहि
तटादेर्लक्ष्यस्यबाधेप्रयोजनेलक्ष्यस्यानवचनदभिप्रायेणमुख्यार्थबाधोघटतेनहितटादिर्मुख्योर्था
लक्षणीयत्वात् नापितस्यबाधस्तस्यघोषाधिकरणत्वोपपत्तेः अपिचसंबन्धनिमित्तालक्षणाप्रयोज
नेप्रवर्तितंनास्फुरितटादेर्लक्ष्यस्यपावनत्वादेश्चप्रयोजनस्यसंबंधाभावात् नचगंगागतैःपावन
त्वादिभिस्तटेकश्चित्संबन्धः अतएवतटस्यलक्षणाशुद्धेतिप्राग्दर्शितम् किंचप्रयोजनेलक्षणीये

लक्षणायामेव प्रयोजनं मार्गणीयं न च तदस्तिनापि युज्यते वक्ष्यमाणानीत्याः अनवस्थाप्रसंगात् एवं ता-
वच्छिन्नयाभावात्प्रयोजने लक्षणा न युज्यते अपि च लक्षणीयेर्थे शाब्दस्य स्खलद्गतित्वं प्रतिपादयि-
तेश्च व शक्यता भवति अतस्थाशक्यता यल्लक्ष्यस्य प्रयोजने साकांक्षत्वेन च प्रयोजने प्रतिपादयितुं
ने. शाब्दोऽशक्तो निराकांक्षत्वेन तत्रैव विश्रान्तः मुख्यार्थबाधस्तु स्खलद्गतित्वं न शंकनीयं वाच्याभिप्रा-
येणान्तः स्खलद्गतित्वमिति महाननयोर्भेदः तस्मात्प्रयोजने लक्षणायाः असंभवे व्यञ्जनमेव शाब्द-
व्यापार इति स्थिते अथेति लक्ष्ये पतत्स्विति फले प्रयोजनमिति पावनत्वादि लक्ष्ये न मुख्यमिसा-
दिना वाक्यपंवकेन मुख्यार्थत्वेन बाधः मुख्येन सह लक्ष्यस्य संबंधः प्रयोजनं स्खलद्गतित्वेनाम-
मुख्यार्थबाधादित्रयं सव्यपेक्षत्वेन बोधकेन च शाब्दः स्खलद्गतिरित्यनन्यथा वेष्टनापीति तदमिवे
तिवर्थस्य दृष्टान्तः एवमेवं स्योनरोमरापलिताननवस्थामूलक्षतिकरीमाहुः अनवस्था हि दूषणम्
मूलसिद्धौ त्वरुच्यापि नानवस्था निवर्तते प्रयोजनेन सहितमिति कश्चिद्ब्रूयात् गंगायां घोष इ-
त्यादौ पावनत्वादि प्रयोजनविशिष्टमेव तटादि लक्षयिष्यते न तस्यैव प्रतीयत्वात् एवं च नास्ति व्य-
ञ्जनव्यापारस्याविषय इति तत्रोच्यते लक्षणायाः प्रयोजनं सक्तं ते लक्षणा च शाब्दव्यापारः व्यापा

का॰ प्र॰
९

स्यविषयनिष्ठप्रवर्त्तकत्वेनप्रतिलंभात् विषयस्यात्रअन्वेयत्वात्प्रतीतिगोचरत्वेनसंपाद्यत्वेनएवं॰
चलक्षणायाःप्रयोजनमितिभणितौयादृशीलक्षणायादृशंप्रयोजनंवाच्यप्रमेयनिष्ठशब्दव्यापा
रहूपाचलक्षणातस्यागर्भीकृतविषयायाःप्रयोजनेनविचार्यैकोवसरःप्रयोजनस्यलक्षणाविषय
तायागर्भीकृतभेग्पादिविषयस्यप्रयोजनेनतत्प्रयोजनंविषयःतत्प्रत्ययेनतथाविषयत्वेनवि
चार्यमाणेनतदतिरिक्तव्यापारेणरस्याविषयोभवितुमर्हतीतिऐश्वरकालिकत्वात् तच्चव्यापारान्तरं
योजनमेवपनादृशीचोपपत्तिर्ग्रंथकृतादृष्टान्तत्वेनप्रकाशितापुवंचयत्कैश्चिद्दर्जितयोहप्र
योजनेनतत्रस्थयथापाकादिफलभूतमोदनादिलक्षणाप्रयोजनंचपावनत्वादितस्यायोल॰
क्षणासाध्यत्वप्रतीतिरित्यादितत्साध्यत्वसाधनेनासिद्धसाधनत्वात्प्रत्ययत्वेनचविषयत्वासम
र्थनाभिसारमेवेतिनेहविस्तारितंयत्त्वोदनादेःपाकाविषयत्वमुच्यतेतदहेतुत्वात्प्रतीतिगो
चरत्वात् प्रतीतिगोचरत्वेचेतःप्रसक्तमित्यलंडःसमर्थसमर्थनेनअनेनपावनत्वादिविशिष्टल॰
क्षणामिर्थेहृष्यैति अनन्वयप्रभवा अनन्वयपर्यवसायिनीचलक्षणान्याय्या अन्यथा तदाश्रय
स्यनिर्हेतुकत्वंस्यात् एवंचमुख्यार्थबाधपर्यवसायिना अनन्वयेनसमर्पितालक्षणायेनवि ९

नाश्रवणप्रघटनेनतस्मान्नदेवविषयीकरोतीतिरिक्तंकिंचित् कठिनद्रव्यंवनतादिकंविनागंगा
वाघोषइत्यादौनास्त्यनन्वयः ननुपावनत्वादिभिविनाइतितदेवलक्षणीयेननुपावनत्वा
दिप्रयोजनभूतमितितद्व्यंजनमवसाधस्तातेनितायतेनेनेनित्तानेप्रमाणंप्रत्यक्षादेरिति
तानस्यभाट्टादयःप्राकट्यनामन्तेयथर्मैतानफलमाहुः वैशेषिकादयस्तुसंवित्तिरूपेत्ता
मथर्मैशाब्दस्यमुख्योव्यापारोभिधवाक्यार्थव्यापारस्तात्पर्यंलक्षणीयव्यापारोलक्षणाव्यञ्जन-
नादेर्थाशब्दगतार्थगतावतत्र नावच्छब्दगतांप्रतिपादयितुमाह अनेकार्थस्येति अर्थइति-
प्रयोजनभवच्छेदस्यप्रयोजनत्वात् लिंगविरुद्धमकरस्यकामाविरुद्धत्वात् व्यक्तिःप्रातिपदि-
कार्थव्यंजनकस्त्रीपुंस्त्वादिलिपियुक्तवद्याक्तिवचनेइतिवत् इत्युक्तदिशान्येनेनसंवादद्वय
योःश्लोकोमूलकारिकात्वभ्रमेनिरस्यति अर्थाद्विवक्तुइतिविप्रयोगोपिविशेषप्रतीतिकृत
प्रसक्तिपूर्वक – स्यनिषेधस्य नात्वत्रशंखाद्विदिप्रसक्तिरस्तिहरिशब्दस्यानेकार्थत्वेपिशंखच
क्रयोःसंयोगात्संयोगाश्चहरिशब्देनाच्युतएवोच्यतेरूपितइति अत्रकोपलक्षणंविरु
समुद्रस्याचेतनस्यकोपाभावात् पार्थिवेतिइएकरणानिएनिवारणादिइयेताबहुविधःपाप

का॰ र्थः अत्रपानेरत्नाणसृबाध्येनेतस्यानेकप्रकारंतंस्वदयितान्तुत्वमपेद्यो विन्यासो मन्युर्नियम्यतेऽ
स द्रवकरितिइद्रः शत्रुः शातयितायस्येतिविग्रहः यौगिकोत्र शत्रुशब्दो गृह्यते शातयिताशत्रु
९ रितिइद्रस्यशत्रुरितितत्पुरुषः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमितिबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व
10 रत्वंभवतीति इद्रशब्द आद्युदात्तो भवति शेषनिघात अत आद्युदात्तत्वं वित्ताय बहुव्रीहावर्थाव
सायः तत्पुरुषेऽन्तसमासेति सामान्यसूत्रेणान्तोदात्तत्वं शेषनिघातः एवं स्वरं वित्तायतत्पुरुषा
र्थावसायः उदात्ताद्यपेक्षयैवमनुबध्नेन स्वरमात्रं तत्काव्येप्यास्ति मथ्नामि कौरवशतमित्यादौ॰
काकुस्वरेणाप्यर्थावगतेः विशेषप्रतीतिकृदिति वेदे यथा विशेषप्रतीतिकृत् न तथा
काव्ये वेदएव स्वरो हयनेन काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिनिमित्तं यदि स्यादात्तादिकाव्येन वि
शेषप्रतीतिनिमित्तं तथापि काकुस्वरो विशेषप्रतीतेर्हेतुर्भवति मथ्नामि कौरवशतं सम
रेनकोपादिति स्वस्थाभवंतिमयिजीवतिधार्तराष्ट्रा इति च ग्रंथकृतावेतदपरामृष्टं दात्ता
दिनिषेधः काव्येकृतः भद्रेति भद्रः कल्याणप्रकृतिः भद्रा हस्तिनो विशिष्टाजातिश्च भद्रे मे
दो मृगश्चैव संकीर्णश्चेति ज्ञातव्यः चतस्रः करिणां ता सो भद्रो तमेदएव यः ॥ द्वितीयः ॥ ९

उल्लासः। अर्थैतिवाच्यलक्ष्यव्यंग्यानां वः परप्रतिपत्तये वाक्यमुच्चारयति सवक्ता कालादेरिति
आदिग्रहणाच्चेष्टापरिग्रहः आदिग्रहणात्पूर्वकस्यमयमुक्तं दृष्टाविस्तरसंस्तलीलापष्टं·
यमीलयदिंतीगितं निवेदितं निःश्वसितेन सोपपत्नस्याकारः काकुर्ध्वनिविकारो यश्चोक
भीत्यादिभिर्ध्वनेः वाक्यवाच्यसहितो सन्निधिः अइपिहुलमित्यत्र काचिदविनीतवधूः कृतपर
पुरुषसंभोगात्र विशेषापह्नवेनाभिधत्ते तस्याश्च प्रमाणानतादवगतौ निह्नुतीयस्यतटस्थस्य
तिभाजुषो वक्तृवैशिष्ट्यात् चौर्यरतापलापं व्यंग्यप्रतीतिः ओणिद्दमित्यत्र यथा दर्शयितविरहे
ओणिद्दादि मां बाधते तथा त्वामपि परिभवतीति तयाविधहतीतयाविधहतीदूपबोधव्यवै·
शिष्ट्याद्दूत्यास्तत्कामुकोपभोगरूपस्य व्यंग्यस्य प्रतीतिः तथाभूतामित्यत्राकुरुके शोपवागनर
योग्यापदी कुरुष्विति प्रश्नमात्रेणाकाकौ विश्रान्तायामपि सिद्ध्यर्थैव तथागुरुर्मयि खेदं भज·
तीत्यत्र मयि खेदो न युक्तः कुरुषु तु युक्त इत्यादि प्रश्नमात्रेन तु वाक्यस्य कथमेवोपाहृ
णं अत्रवाच्यापि वाक्यस्यैव सामर्थ्यात् आकांक्षायोग्यतासन्निधानवशात्परस्परसम्बन्धान्वाये·
ह्येवाक्यमिति चेत् सोऽपि सर्वत्र विद्यते इति कोऽत्र विशेष उच्यते वाक्यस्य सान्वितं प्रयोजकं वस

का॰ वैमत्रवाक्यं व्यज्यते यथा चैव तद्द्वुआइ हिं इति एवं च न सर्वत्रातिप्रसंगः अन्यथेति अत्र तदा न्याहइष्टिरिस
प्र॰ नीमितरेभ्यो वैरूप्यवाक्यपदानां व्यंग्यप्रदाने किं तु कदलीऊरुजयोर्निर्जनावलोकनवारणनिकारणभा
११ वप्रकाशनाभ्यां वायोः स्फुरत्वेऽक्षेदित्वेन कामोद्दीपकत्वाद्भुतसामग्री प्रकाशकवर्णनीयो देश
देशरूपवाच्यार्थवैशिष्ट्यते तेन नायिकायां संकेतस्थानं यं त्वया रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते न वा भवति
विश्राम इति यद्यपि संध्यायामवसरो भवत्येवेति विवादितं तेन तथापि तद्रूपमानं परस्परलक्षणीयं भ
वतीति नवेत्स्यके अत्र वाच्यस्तटस्थः परभुरुषः अत्र एकस्य कान्तके कापि देशे समीपभाजि सति सांगा
थां पठंती स्वैरविहारिणी विलोकनतस्स्हृदयस्थानगोणोणोइत्येन दाच्यवैशिष्ट्यात्स्वस्थानं संकेतका
ल इति व्यंग्यमर्थं प्रत्येति उपपत्तिमिति अत्र प्रियागमनरूपप्रस्तावे वैशिष्ट्याद्दनिसरणं व्यज्यते
परस्परेति वाच्यद्दिश्यमर्दनमेवं कुम्भामिति धन्यते आनीतमिति गूढमागच्छत्यनेन कथितं चले
इति स्पर्शस्त्वमिते सति निवारितमिति कलकलरहिते समये आगन्तव्यं संकोचिते इति स्पष्टकमा
लिंगनं धन्यते तेन तु सर्वेषां प्रायशोऽत्यां नामिति दितीये व्यञ्जकत्वं प्रदर्शितं किमिदानीमपीत्याश
क्यह निराकांक्षेति यथोषितः संमुखमागतनायारसादियासोर्वसनिं प्रियस्य अंशेपनवांगे घटते ११

हितत्वमालिंगनेस्पर्शकमेतदाहुः। अर्था इतिमहदितिनिपातन आवयोरित्यत्रार्थेममेतितत्वया ख्या-
यमाने व्यंग्यस्याभिधेयत्वमेव स्यात् अत्र वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यान्माशयिष्ठा इति निषेधरूपवाच्यादि-
पितृरूपस्य निधुवनाभ्युपगमरूपव्यंग्यस्य प्रतिभाजुषस्तटस्थस्य प्रतीतिः दिवसकमिति सांप्रते
निधुवनेनान्तरायकारी ऊस्मितो दिवसः तस्मात्प्रलोकयपरस्परनिधुवनविनोदेन दिवसोतिवाह-
नीय इत्यर्थः रात्रावपिकस्मावशादन्यशय्याविभागानभिज्ञतामाशयिष्ठा इति किंतु सकलापि
यामिनीधुवनाविलसेनातिवाहनीया एवमस्यापि द्विकभेदास्त्रिकभेदाश्च स्वयमभ्यूह्याः नदेवं द्वि-
तीयोल्लासे प्रयोजनस्य व्यंग्यत्वसमर्थनेनाविवक्षितवाच्यस्य द्विप्रभेदे ध्वनौ शाहस्यादौ व्यंजक-
त्वं प्रतिपादितं न त्वविवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिभेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे शाहश-
क्तिमूलावलम्बनेन शाहस्य व्यंजकत्वमुक्तं ततस्तृतीयोल्लासे संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे शाहशक्तिमू-
लावलम्बनेनार्थस्य व्यंजकत्वं प्रकाशितं इत्यनेन व्यंजकत्वनिर्णयो ग्रन्थकृता कृतः केवलं विव-
क्षितान्यपरवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे ऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यंजकत्वस्यानूक्तत्वाद्व्या-
व्यंजकत्वनिर्णयेस्यातिचिन्त्यशोनत् यदि परं व्यक्तिरेव समेपनेतरं विनतहृद्विशेषमरसादेः

का॰ प्र॰ १२ प्रतिपत्त्याद्या विभावादिभ्य पृथगपि व्यक्तिरकारस्ताश्रयेति कारिका पठनीया ॥ तृतीय उल्लासः ॥ धर्मिणि
प्रदर्शिते इति यद्यपि वचनदोषाविति सामान्ये इदमनमामित्यादिना च विशेषेण धर्मी प्रदर्शितस्त-
थापि यादृशान्तरप्रभेदान प्रदर्शितास्तावत्तत्सम्यक्प्रदर्शितो भवतीति तन्निरूपणेन तत्प्रदर्शनं क्रिय
तेतदाह अविवक्षितवाच्य इत्यादि अविवक्षितं बाधितत्वात् एवं विवक्षितं अबाधितत्वात् तद्योति
ध्वनौ वक्ष्मीति वचनमात्रे प्रतिपाद्येषु हृषस्यासाताभावाद्वचनविशेषउपदेशो लक्ष्यते सामान्यवि
शेषभावः सम्बन्धः प्रयोजनं चवक्तृविनयप्रकाशनं यद्वा मयायदुच्यते तत्सर्वमुपदेशरूपं जानी
हि आदिशब्दनामयोमतिमित्यनेन प्रमाणापरिगृहीता मतिर्लक्ष्यते सर्वोहि आत्मीयां मतिमाद-
त इत्यनुपपत्तिः सामान्यविशेषभावः संबन्धः फलं तत्सकलवादिजयः आदायेति मूर्तं धर्मस्यादा
नस्य मतावसंभवात्प्राप्तिमात्रं लक्ष्यते हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः गृहीतामतिर्नपरित्याज्येति बोध्यं ॥
उपक्रान्तमिति ॥ अत्र तन्त्र्यपकारिणा उपकारित्वं युक्तमिति मुख्यार्थासंभवादविवक्षितवाच्योसदिदं
वाक्यं शक्रत्वमित्यत्र बयोश्चैवपरीत्यसंबन्धात् तत्कारलक्षणया गुणसामान्यार्थप्रतीतिरूपं प्रयोजनं व्य
नक्ति अन्यपरं अन्यपरतान्यर्थेणाव्यवस्थितेन तत्प्रत्याहृतगुणीभूतव्यंग्यप्रत्यायेन वाच्योन्मरं बाधित १२

12

त्वेव वक्रविदत्तुपयुज्यमानत्वेन वैयर्थ्योद्भवति वैयर्थ्येनान्वयबाधात् एवं त्र वाच्यमर्थान्तरे संक्रामि
तं परिणतं तत्र हि वाच्यस्यानुपपत्त्यभावादनुद्भूततधर्मिरूपतया लक्ष्यप्रतीतिवेलायां न परित्या
गः किं तु तत्सहितस्य लक्ष्यस्य प्रतीतिः तत्वादप्युक्तोपमीतिर्हि परिणाममलक्षणोऽनन्तरत्रवत्वेनुप
पद्यमानत्वाद्वाच्यस्यात्यन्तं तिरस्कारः यस्मिंश्चार्थान्तरे वाच्यं परिणतं तद्ध्यरूपभेदेन व्यपदिश्यते
धर्मरूपेल लक्ष्यत्वं गच्छतस्तत्रिशयमात्रस्वभावत्वादिमके गृच्छत्वं स्यप्राधान्ये इति पतत्स्वर्थमेव त
स्य गृच्छमगृच्छ वेति एवं प्रयोजनस्य व्यपदेशः। त्वामस्मीति॥ अत्रायं प्रतिवक्रमारब्धं तं प्रतिव.
क्त्वव्यत्वेन कथनीयामिति वश्मीति अर्थत्वादनुपयुज्यमानस्य पदेशादिरूपतयेति उपदेश्यस
लक्ष्यत्वेष्व विसंविता न निर्वधनं नावश्यंशाप्यत्वाय व्यतिरिक्तातिशयवत्त्वम् अस्य रूपत्व एवमुपकृत
मित्यादौ उपकारसौजन्यसाविनत्वादिभिर्ह यापि वैपरीत्यादपकारदौर्जन्यदुःखितत्वादयो लक्ष्य
न्ते तथापि तेषामेव सातिशयत्वप्रतिपादनाद्धि शिष्टानामेव व्यङ्ग्यत्वाव्यवहारः वक्रादिवैशि.
ष्ट्यादस्य रूढ्यपाख्याप्यार्थबाधकालत्वाप्राग्रूपमादिते अप्रेलक्ष्येति विभावादिप्रतीत्यविनाभा
विनोरसादीनां प्रतीतिरितितन्मतीत्यः कार्यकारणभावेनावस्थानात्क्रमोवश्यंभावी सलक्ष्यः

का॰ से॰ १२ 13

वाच्यप्रकाश्यते इत्यसंलक्ष्यक्रमो व्यंग्यः रसभावेति भावपूर्णान्मो हिरिति रसस्य उपकरणानि रेतगाय
नीति वर्वर्णीयं त्वनिरतिशयत्वं निरतिशयस्यं त्वात्मा धृतिशयाभावः अत एव विरोधांगांगिभावो
रसस्यासंभविनौ तत्स्थायिगतत्वेन केश्चिद्भावस्थापितौ अक्रम इति रसादिरूपो संलक्ष्यक्रमो व्यंग्यो
ध्वनिव्यवहारप्रयोजकः अत एव ध्वनिकृताधनेन तस्यांगांगिभावेनाभासमानो व्यवस्थित इत्युक्तं
रसनिष्पत्तिरिति अत्र पक्षचतुष्टयमुदीर्यते उत्पत्तिपक्षः अनुमितिपक्षः भावनापक्षः व्यक्ति-
पक्षश्चेति आद्ये पक्षेऽस्त्ययमर्थः विभावस्य स्थायिनश्च कार्यकारणभावलक्षणसंबन्धरूपा
द्रसनिष्पत्तिः अत्र भावानां स्थायिनश्च ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धरूपात्संयोगाद्रसनिष्पत्तिः
व्यभिचारिणां स्थायिनश्च पोष्यपोषकभावसंबंधरूपात्संयोगाद्रसनिष्पत्तिः द्वितीये विभावा
दीनां गम्यगमकभावाद्रसनिष्पत्तिः निष्पत्तिरत्रानुमितिः तृतीये विभावादीनां संयोगात्साधा
रणीकरणाद्रसनिष्पत्तिः॥ निष्पत्तिरत्र भोगः॥ चतुर्थे विभावादीनां संयोगाद्व्यंग्यव्यंजकभावा
द्रसनिष्पत्तिः। निष्पत्तिरत्राभिव्यक्तिः निष्पत्तिरिति लोलटमते कार्यकारणभावेन ज्ञाप्यज्ञाप
कभावेन पोष्यपोषकभावेन च यथाक्रमं विभावादिभिः स्थायिनस्त्रिप्रकारः संबन्धः १२

संयोगः अत एव निष्पत्तिरपि त्रिविधैवात्र पक्षे आद्ये याततन्त्रानुकार्ये सम्भवत्स्थायिभावः प्रकृतया
स्थितोऽन्वयनयारसः अपुष्टस्तु स्थायी नर्तके रूपचारेणास्थित इति श्रीशंकुकमतेन कारणकार्य
सहाकारिणो लोके नामकत्वेन प्रसिद्धा नाट्ये कृत्रिमत्वेन चमत्कारहेतुत्वादलौकिकविभावादि॰
व्यपदेशभाजः सूत्रे निर्दिष्टाः तैरेव तत्संभवीनोऽपि स्थायिनो गम्यगमकभावलक्षणः संबन्धः संयो
गः ततो रसस्य निष्पत्तेः प्रत्येयतयैवावस्थितिः सा चानुकर्तृविषया सामाजिकसंवेधिनी च उभयतो
ऽप्यनपाद्यारससंवित् तत्रानुकर्ता रामत्वेन प्रतीतो रससंविद्विषयः रामत्वेन च प्रतीतिः काचित्स
म्यक्माबाद्विधा राम एवायमिति सम्यक्प्रत्ययाद्व्यापका अयमेव राम इत्यप्रत्यक्षत्वबाधव्याहते॰
र्याद्विविधापि चानेन स्थिता अवधारणत्वेनाप्रतीतेः काचिन्नर्मिथ्या यत्र रामोऽयमिति प्रतीतावो
त्तरकालिको न रामोऽयमिति बाधकप्रत्ययोद्भवः सापि प्रकृते न स्थिता बाधकप्रत्ययासंवेदनात्
काचित्तु दोलायमानो भावकोटिसंस्पर्शेन संशयप्रतिपत्तिस्वभावा संशयोऽपि द्विविधः रामोऽन्यो वेति
विशेषसंशायकः रामः स्याद्वा न वेति समानासमानसंशयो द्वितीयः तत्राद्यो निस्पर्शत्वेनासंभाव्यमान
त्वान्न शंकितः द्वितीयस्तु संभावितोऽपि असंवेद्यत्वान्निराकृतः काचित्तु सादृश्यप्रतीतिर्यथा राम स

का० इत्योयमितिनिसापिसहृदयावस्त्वहृदयप्रतीतिसिद्धिर्विकाभवंतीतद्भावादिहेतनास्तिप्रवंसमंचंमित्थासंशयह
मे० प्रणप्रतीत्यभावेपिशमोयमित्यव्यवच्छेदपरिहारेणाधिप्रतन्तरगेप्रतीतिवत्तत्स्वयाभावेपितत्स्वरोय
१४ मितिवह्यवाष्यितात्प्रतीतिरनपह्नवनीयत्वाल्लोकोत्तरतामेवप्रकाशयति अतश्चसामान्यरूपत
14 याश्रमत्वेनप्रतिपन्नेनकर्तारिप्रतीतेर्विभावादिव्यपदेश्यैःकारणादिभिःकृत्रिमैरपिकृत्रिम॰
त्वेनाप्रतीतेरविद्यमानोपिसामाजिकैःउपायबलाद्विद्यमानत्वेनसंभाव्यमानःस्थायीभावोर
सःसचानुमीयमानःस्थायीसिद्धरूपसम्यक्त्वादिवैलक्षण्येनसाध्यमानतयानुमीयते अतएव
रसस्यरसनीयत्वाख्यव्यमाणैकप्राणत्वात्तथाव्यपदेश्याइतिभट्टनायकदर्शनेतत्वरसस्योत्पत्ति
प्रतीत्यभिव्यक्तिपक्षान्दूषयित्वाभोगपक्षःप्रतिष्ठापितःतत्रोत्पत्तिवादिनालोल्लटेनविभावै
रेवोत्पत्तिरंगीकृताअनुभावव्यभिचारिणोःप्रत्यायकत्वेनपोषकत्वेनचाभ्युपेतत्वात् प्रतीति
त्वनुमानरूपाश्रीशंकुकेनांगीकृता अभिव्यक्तिःपुनर्विद्यमानस्यैवस्थायिनोध्वनिवादिभिः
रभ्युपगतातत्रत्रयाणामपिपक्षाणामिदंसाधारणंदूषणंस्वगतत्वेनतथाभावेनरसनीयत्वे
परगतत्वेनाटस्थ्यमरसनीयत्वाभावएवअभिव्यक्तिपक्षेविषयार्जनतारतम्यापरिरसनीयत्वा १४

भावः तस्य दङ्ग्यंस्य स्वाभोगपदेनांगीकार्यः भोगस्य वर्णनान्यानीदृशि पर्यवसायी जननादिलक्ष-
णः तेषां देशकालाकारनियमेन प्रवृत्तेः हृत्कहृषणाकारकोतत्वात् असम्बन्धादिलक्षणत्वेना-
लौकिकत्वाड्कदोषातिक्रमात् तथाहि काव्यात्मनः शब्दस्य त्र्यंशो व्यापारः अभिधाभावकत्वभो-
गकृत्त्वाख्यः तत्राभिधानिरंतरसांतरार्थनिष्ठत्वेन मुख्यामुख्यभेदेन द्विविधः शब्दव्यापारः स-
र्वशास्त्रेतिहासयोरपि यथाक्रमं शब्दार्थप्राधान्येन प्रभमित्रसंमितयोः साधारणः अंशद्वयं तु का-
व्यनाट्ययोरेव उभयत्रापि व्यापारप्राधान्यात् जायासंमितत्वेन व्यवस्थितेः तत्र भावकत्वं सीताप्र-
भृतिविभावादीनां यत्राप्यसंभवः तत्रापि प्रभवद्भावनेसाधारण्यापादनार्थं तस्य काव्ये गुणा-
लंकारवत्त्वाद्दोषपरिहारस्य संभवति नाट्ये तु चतुष्प्रकाराभिनययोगात् सामग्रीवैचित्र्यादि-
पदार्थानां वैचित्र्यलाभः तथा घनारत्ननिकरमध्य व समानिकर्षेणावं दृकांतोपलस्य द्रवत्वोन्मादः
एवं काव्यनाट्ययोः सामग्रीवैशिष्ट्येन साधारणीकरणनाम भावकत्वव्यापारः साधारणीकृ-
तेषु च विभावादिसाधारण्येनैव विषयीकृतस्य स्थायिनः स्वहृदयविषयत्ववर्णनाकारित्वेना-
नभोगवत्त्वे पार्यवसानिकव्यापारः ततएव सहृदयरंजनाज्जायासंमितत्वं भोगस्य प्राणेदा

का॰ प्र॰ १५ 15

स्थायोगिगतत्वलास्वादमतिकष्टमस्मात्तामेतत् ॥ ३ ॥ ध्वनिदर्शनानन्तसारिणाचार्यश्रीमदभि
नवगुप्तस्यमतेव्यंग्योरसोविभावादयोव्यंजकाः व्यंग्यव्यंजकभावलक्षणश्चसम्बन्धः सूत्रेसंबे
गशब्देनोक्तः ततोरसस्यनिष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थः सचरसः सामाजिकानांनानाकार्यैर्ना
नकर्तृनिष्ठसामाजिकानांनिष्ठसत्कारप्रसंगात् तेषामेववासिलोकोत्तरःचमत्कारः नानका
र्यस्यलौकिकपरिमितसांतरायचित्तवृत्त्याक्रांतत्वात् नानुकर्तृत्वस्यतथाविधवितत्वनिष्ठ
त्वस्यनिष्पयोनत्वाच्चमत्कारपारमित्यापातात्स्वकारकत्वादिपरिहारेणेतितत्रकारणादीनामे
वलोकोत्तरसाधारणीकरणव्यापारवत्त्वाल्लोकोत्तरविभावादिव्यपदेशः तस्मात्साधारण्येनच
स्थायिरूपस्यप्रमेयस्यसाधारण्यात्प्रमातुरपिसाधारण्येनअतएवचविभावादिसाधारण्यहेतुक
समुद्रोल्लेखनादिदोषापरिःप्रमातुःपारमित्यापातात् यस्यसमुद्रोल्लंघनादिसंभवति तद
भेदेनस्वात्मनःप्रतीतिःप्रमेयसाधारण्येनचदोषएवतस्य नांगीक्रियतेइतिनिस्तुषंव्यंजन
दर्शनेनतथाहि निर्वासनस्यरसचर्वणानास्तिश्रोत्रियजरन्मीमांसकादयोनाट्यमण्डपांतः
प्रविष्टाअपिचमत्काराभावात्कीलप्रायाएव प्रशांतप्रलवारिप्रभृतयश्चशृंगाररसास्वादेव १५

द्दिंगारसगाढरागाणांवंशानंतरसचर्वणानभिनतावंश्रवननभूनश्लोकस्पर्शानां करुणस्यावाव-
सरेणाघाणप्रत्नवेस्तत्रावासनादिकालीनावासनास्थायिभूतैवविभावादिवशाद्रसत्वमापद्यते
नव्यभिचारिभूतानांतात्विकत्वाद्रसगाहस्यविभावादिभिर्व्यंजनादेवचस्थायिनोरसत्वम् व्यंग्यव्यं
जकभावोहि तेषांसंबंधः तथाहि द्विविधमिहसद्रूपेणव्यंजनेप्रकेनावन्कारणेनतत्स्वरूपतया
प्रवस्थितस्यस्वलत्वरूपमंयथादीपावस्थायाभाकवस्यसोनारंदपिरूपवंपनस्वप्रतीत्मनेदत्व
पिकेवलेवत्तत्समवतेमेवव्यंजनेद्वितीयेरूपायप्रतीतोनाहित्येनैवघटप्रतीतेः प्रदीपस्यव्यं
जकत्वात् नडक्रं स्वतानेनाम्यपीहेतः सिद्धेर्थे व्यंजकोमतः यथादीपोन्यथाभावेकोविशेषोस्य
कारकादिति तत्रेहरसस्यविभावादीनांचद्वितीयोव्यंग्यव्यंजकभावप्रकारश्चाश्रीयते पानकर
सादिन्यायेनविभावादिप्रतीतिसाहित्येनरसप्रतीतेः अतएवध्वनिकृतारसाद्याश्रयेणासंलक्ष्य
क्रमव्यंग्यत्वमसंक्रंप्रदीपघटदृष्टांतस्तुव्यंजनेप्रदर्शितः संलक्ष्यक्रमेव्यंग्यपीवोकथंव्यंग्यत्वमिति
चेनत्रापिव्यंजकप्रतीतिपुरःसरत्वेनव्यंग्यप्रतीतेः क्रमवत्वेपिव्यंग्यप्रतीतिकालेनावद्यंजकप्र
तीतरलितसहभाव इति प्रदीपघटन्यायेनास्थितएवव्यंग्यव्यंजनभावः तत्रहि पूर्वंकेवलव्यंजक

का॰ से १६ 16

प्रतीतिः पश्चात्तद्व्यंजकसहितव्यंग्यप्रतीतिरितीयानेव पूर्वेकाद्विशेषः वास्तवस्तुक्रमत्वमुभयत्राप्य
स्ति केवले पूर्वं शोत्पलपत्रशतव्यतिभेदन्यायेन न संलक्ष्यते तत्र रमन्तु संलक्ष्यत एव संलक्ष्यतापि
व्यंग्यप्रतीतिकाले तावद्व्यंजकप्रतीतिरस्त्येव न तावता प्रदीपघटदृष्टान्तोऽत्रापि न संगच्छते तत्र
केऽध निकृते न न हि व्यंग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति एवमेव चैतत् व्यंग्यप्रतीतौ हि व्यंज
कप्रतीतिरुपयुक्ता न व्यंजकप्रतीतौ व्यंग्यप्रतीतिः घटप्रदीपदेव प्रदीपप्रतीतेः केवलाया अवि
भावात् तदेवमसंक्रमाणाम् प्रकृते तु विभावादिभिर्व्यज्यते रस इति हृद्यवस्थितमेव एवं च व्यव
स्थितेर्रसस्य कार्यत्वं तावत्त्वभोग्यत्वं च पराकृतं भवति तथा हि कार्यं तावद्दोषो न भवति कारणा
भावे भावप्रसंगाद्घटवत् यत्काले मर्दनं तत्काले मर्दनस्य सुखमिति न्यायेन कार्यकालेऽपि कारणा
स्य भाव इति चेन्नैतत् मर्दनस्य स्पर्शरूपत्वात् स्पर्शसंवेदनसमनन्तरं स्पष्टत्वाविशेषभावत्वाच्च सु
खस्य न हि सुखं विना मात्रया किंचिद्दृश्यते ततः स्पष्टत्वाविशेषात् ततो मर्दने स्पर्शः तत्सहभावी वा ततः स्प
ष्टत्वाविशेषः तदेव च सुखमिति नास्ति पौर्वापर्यं इह तु कार्यत्वादेवानन्तरकालिकत्वं रसस्येति वि
भावैः सहभावात् तस्मात् अस्ति च तस्मात् कार्यो रसः किं च कार्येण नानियमेन कारणतानमपेक्षते इह १६

तनियमेनविभावादिविज्ञानापेक्षारसप्रतीतिरितिकार्यत्वंविज्ञायाकिमन्यद्वाशिष्यतेऽस्तेऽयं
प्यत्वात् प्रत्येयंतर्हिस्यात् नैतत् सिद्धस्यप्रतीतिर्भवतिनचरसः पूर्वसिद्धः प्रतीत्याविशिष्टस्यैवरस
त्वात् अतश्चनरसः प्रतीयते अपितुप्रतीयमानएवरसः अतएवसिद्धत्वाभावात्तस्यरसस्यप्रतीति
अरणाद्यात्मकत्वाद्व्याप्यत्वंतर्हिचर्वणीयत्वाद्भोग्यत्वंस्यात् एतदपिनास्तिभोग्यत्वंहिभोगविषयत्वंभो
गश्चकिंवस्तुस्वरूपमेवकिंविज्ञानस्यप्रतिपत्तृत्वंतत्रतावद्वस्तुस्वरूपंप्रतीत्यपेक्षस्यनीलादिस्यापे
नवस्तुस्वभावतयैवतस्याभावात् प्रतिपत्तृत्वंचेत् प्रतिपत्तुरपिकिमिच्छाद्वेषादिस्त्यायेनतेषा
मप्रतीत्यात्मत्वेजडतापत्त्यावस्तुस्वरूपाविशेषात् प्रतीत्यात्माचेत् प्रतीतिविषयस्तर्हिभोगः सच
प्रत्येयनिष्ठः प्रत्येयश्चरत्यादिः सचनियमेनविभावादिप्रतीतिसापेक्षः प्रतीयते एवंचयावत्प्रती
तिविषयाएवविभावादयोरत्यादिप्रतीतिहेतवस्तावत्स्वतानेनात्मधीहेतुरित्यादिहेतोर्यातेऽयं
नकत्वलक्षणेनतस्यव्यंग्ययोरसोऽस्मिन्कार्यविभावादयइतितत्रव्यवस्थितेकेवलंव्यंग्यव्यंजकयोर्द्वयो
कालसंबद्धएवबन्धोऽदाभावाद्भूदयसंवादपर्यवसायिविस्मयाधारणेनयल्लोकोत्तरत्वंतद्भूषणमित्येत
वदसत्त्वरूपंसिद्धान्तितम् इदानींग्रन्थोऽयंविवियतेनातिवादीतिचेच्छक्तत्वस्यतत्कल्पनेऽद्यइतिनयावोक्तं

का० से० २ 17

प्रतिभाति न संदेहो न तत्त्वं न विपर्ययः धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि विरुद्धबुद्ध्यसंभेदा
दविवेचितसंप्लवः युक्त्यापर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया इति सेयं ममांगेष्विति श्लोकद्वयं क्रमे
णालंबनोद्दीपनविभावद्वयोदाहरणार्थं तस्य हि काव्यबलादेव प्रतीतेः शिक्षाभ्यासमात्रेण केना
प्युपातायनभवप्रकाशने अभ्यासप्रवर्तितेति अभ्यासेन प्रवर्तितं यद्व्यभिचारिणामेव स्वकार्य
मनुभावलक्षणं तत्प्रकाशनेन चित्रितविशेषेण व्यभिचारिणां प्रकटने अथवा शिक्षितवेषदेश
नयोभ्यासः पौनःपुन्येन प्रतीतिस्तेन निर्वर्तितं सम्पादितं यत्स्वकार्यं कृत्रिमनिजानुभावार्जनं
तत्प्रकटनेन विभावादयो गमकाः रसो गम्यः भाव्यनिष्ठभावकव्यापारो भावना भाव्यभवनसम
र्थो व्यापारो भावः संयोजनात्मकव्यापारः संविन्निगोचरः आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते
विभाव्यन्ते भावादिभिरिति विभावाः यदाह भरतः॥ बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः
अनेन यस्मात्तेनासौ विभाव इति संज्ञितः अनुभावयन्ति नाट्ये भावा वागङ्गसत्त्वाभिनयैरित्य
नुभावाः नटस्थत्वं न नटस्थत्वं। एतेनानुमितिपक्षो दृष्यते वक्ष्यमाणाभिव्यक्तिपक्षस्थानात्मग
तयैतेनेति सत्त्वोद्रेकेति सत्त्वाद्यगुणोद्रेकेण प्रकाशानन्दमयी या संवित्तिस्तत्र विश्रान्तिसंविद १२

ल्लोकात्म्यभावः सांख्यैर्हि सत्त्वस्य प्रीतिरूपत्वाख्यानेन रूपत्वं प्रकाशप्रयोजनत्वं चोक्तं प्रीत्यप्रीति
विषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति ग्रन्थेन अन्यमनेउदीर्णेन सत्त्वगुणेन प्रकाशानन्दा
त्मिकायां संविन्मयां विश्रान्तियोगिनां विगलितवेद्यान्तरत्वेनावस्थितिस्तस्या इव सत्त्वस्य भो
गस्यैतेन नत्वमेव सतत्त्वं साधारणीकृता विभावादयो भावकत्वव्यापारेणायेन भुज्यन्ते स व्यापा
रो भोगः समाधिवृत्त्यानन्त्येन भोगेन भुज्यत इति तात्पर्यार्थः कारणादिभिरिति आदिना कटाक्ष
भ्रूभङ्गादेः परम्पराभिरनुभावैर्निर्वेदादिभिश्च व्यभिचारिभिः स्थायिन इति रत्यादेः अभ्यासपाटव
तामित्यभ्यासः पौनःपुन्येनानुशीलनं पाटवं प्रतापप्रकर्षः तात्सेवनं विधाविनयमहिम्ना का॰
व्ये च गुणालंकारमहिम्ना लौकिकविभावादिव्यपदेश्यैः अयं व्यपदेशो निमित्तनिरपेक्षो न भ
वतीत्याह विभावनादिव्यापारवत्त्वादिति यदा विभावादिशब्देन व्यवह्रियन्ते तदैव संबन्धि लौका
रतत्परिहारेणानिश्चयात्साधारण्येन कारणादीनि प्रतीयन्ते इत्याह ममैवेति परे इति विभावाद
यः अनध्यवसायात् अनिश्चयात् वासनात्मतयेति रत्यानुभवेन या वासना संस्कारः तदात्मतया॰न
भिव्यक्तत्वेनास्थित इति यावत् साधारणोपावति साधारणोपायाः साधारण्येन प्रतीता विभावा

का· सं १८ 18

दयः तत्काले विभावाद्यनुभवकालेऽनभिषक्तः स्फुरितः अपरिमितभावेन प्रमातेति स्वगतत्वेन र·
तिप्रतीतौ कामित्वं परगतत्वेन द्वेषात्ताटस्थ्यं वा वधादिवत्साधारणप्रतीतौ ताटस्थ्यमेव न रसनीय
त्वं रसनीयत्वे स्वत्ववचियत्तानिष्ठत्वे कामित्वं तस्मात्सर्वप्रमातृणां योऽरसनीयः सर्वप्रमातृतालब्ध
त्वेनैव रस्यते अनपनोदितमेडूपानाः प्रविष्टाः सर्वे हि हृदयसंवादभाजो भवन्तीत्युच्यते संवादभाजेति
साधारण्येनेत्यस्य विशेषणं स्वाकार इवेति सामाजिकप्रमातृस्वरूपं अभिन्नोऽपीति संवित्तादात्म्या
त गोचरीकृत इति रत्यादिभिः परस्परवैलक्षण्येनोद्बुकम्पकरानान विभावादिजीवितेति व्य
ञ्जकपरिस्पन्दरूपस्वाद्यप्रतिभासनात् कारकेति कारकत्वं मृद्दण्डवद्घटस्येव ज्ञाविवक्षमस्य
ज्ञापकत्वेन दर्शितं अन्यत् कृतियाडिलक्षणं व्यञ्जकरूपकार्यं पृच्छनामिति प्रौढत्वेन एवंप्र·
तिष्ठापितमार्गयोजनालौकिकेति लौकिकानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि अस्फुटत्वयोगीति सं
वित्तेनैःसाम्याद विश्रान्तिभाजितरससंवेदनस्य तत्स्फुटत्वेन विश्रान्त्यापत्तेर्वैलक्षण्यं परिमित
योगिनां भिन्नसंतानानां ज्ञानानि ताटस्थ्येन वस्त्ववगमयंति परस्य विषयावेशेन प्रहतिः अपरि
मितयोगिनां शान्तब्रह्मसाक्षात्कारिणां संवेदनानि शान्ततत्त्वाद्धेयोपरागशून्यत्वेन स्वात्मपर्यवसि

तानि इदं तु रसस्वभाववेद्यत्वक्रमेवाह न पुनः सर्वविलक्षणत्वालोकोत्तररसस्य स्वसंवेदनं न तु संवेदन॰
गोचर इत्युक्तं संवेदनं विज्ञानं तत्र द्विविधं बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजं निर्विकल्पकं वि
कल्पकं च नामजात्यादियोजनात्मकं तयोर्मध्ये कतरदेतदित्याह ॥ तज्ज्ञाह्यं चेति नास्य रसस्य स्वसंवेद
नसिद्धत्वादिति स्वात्मन्यविकल्पाविकल्प इत्युक्तत्वात् उभयात्मकत्वं स्वसंवेदनस्य सारविमर्शमयत्वेन वि
भावादीनां मिलितानां किमर्थं व्यञ्जकत्वमुच्यते प्रत्येकं तस्य व्यञ्जकत्वमत्यन्तामित्यत आह व्याघ्रा
दय इति मिलित्वा इति हेतुदनिष्ठायत्र तु प्रयोगे केवलानां निर्देशस्तत्रासाधारणेनान्यतमदयाक्षे
पात्रयाणामेव व्यञ्जकत्वं तत्रैवोदाहरणत्रयं दत्तं ननु विभावादीनां केवलानामपि व्यञ्जकत्वमस्ति
तत्कथं तत्रैव मिलितानामेव व्यञ्जकत्वमित्याह विवादित्यादि प्रणीतिपरे इति विषयसप्तमी अत्र प्र॰
सीदेति पदमाक्षिप्ता कटाक्षभुजाक्षेपाद्यनुभाववर्गो मय्यपदार्थेन तु व्यभिचारिवर्ग आक्षिप्यते अं
गम्लानत्वादेरनुभावस्यानुक्तस्याकथमपीति पदार्पितोऽभिलाषचिन्तौत्सुक्यादिव्यभिचारिवर्गो॰
विभावश्च नायिकारूपः स्यादिति पदार्पितः सहसा प्रसारणादिरूपोऽनुभावः प्रेयसीति विभावश्च
प्रकाश्यते सर्वलक्षणमित्यत्र आलोचनव्यापार ईक्षणमाह असाधारणत्वमतिशयेन रसस्य अषे

का° सं° १९ 19

मैत्यो रसा इति भरतपाठानुसारेणाशां नक्तं नवसोरसोत्तापयिष्यते परस्परावलोकनेति संभोगस्य क्र-
मेणादिमध्यानावस्थानि दर्शिताः शून्यं वासगृहमित्यत्र वालेति निर्दिष्टाया नायिकायाः प्रियेणे-
ति निर्दिष्ट आलम्बनविभावः एवं प्रियस्यापि बाला आलंबनविभावः परस्परापिष्टानन्ताश्शृंगारस्यो
द्दीपनविभावस्तत्र शून्यं वासगृहं शयनं च नायिकागतत्वेनानुभावावविलोकनादीनि शङ्कावनप
र्यन्तानि पुलकावलोकनं तु व्यभिचारिभावभूतया लज्जाया विभावः नायकगतत्वेन च व्याजनिद्रा
प्रयाणे पुलकोद्गमश्च सात्त्विकः परिचुम्बनेनानुभावो व्यभिचारिभावश्च विलोकनेन शाकाउ-
क्तानेन चपलता तत्स्पर्शाने भावेन त्रासः निर्वर्णनेन हर्षः परिचुम्बनेनौत्सुक्यमालोकनेन लज्जा
ख्यो निर्दिष्टः नायकगतत्वेन च व्याजनिद्राप्रयाणेन धृतिराकारगोपनरूपमवहित्थं च विव-
परिचुम्बनेनौत्सुक्यं हर्षश्च व्यभिचारिभावः प्रतिपादितः एवं च विभावानुभावव्यभिचारिव
लात्संयोगश्रृंगाराभिव्यक्तिः नम्रमुखीत्वेन लज्जातिशयेनातीव व्याकुलीभूतया नम्रमुखानम
नेपि नाथानं अपि तिष्ठत्येतेन पत्युरहितत्वप्रियेणेति शतिनिर्देशेन सौविशिष्ट्यप्रियो भूदिति व्यज्य
ते शिरमित्यनेन नाशिथिलकचग्रहाहंतानावसृंबिना यावल्लज्जापगमः संभोगाङ्गीकारश्च भव १९

ति नायिकारब्धशृंगारे उदाहरणमेतत् शनैरित्यनेन मिथः सन्यानितो हृ संक्षोभभीरुताव्यज्यते निद्राव्याजमित्यनेनानुरागमवन्यस्वयमेव चुंबना।

९०

मेदं प्रथमकोदाहरणं समर्थयीति अत्र प्रथमो द्वितीयेन तृतीयचतुर्थे सती: साध्वीर्नारी: बिभर्त्ति योष
यति याउ मानो यानिव भ्रातिषः समः अरीभाः श्रीकुगतायर्चनयाभूतो गाणायस्याः विना अर्थप्तः
अपर्याप्तेन यत्नात् ख्यानेप्राप्यतो अस्त्वावादिता प्राणाभल्लकेण विना विगत पुरुषः यसेनानकेन
र्थेन यत्नाहानिं कुर्वनास्तख्यातिभक्त यनियस्तेन महानन उन्मोलोक अर्दीयत अवं उपतमान
मानसाश्चिनात् अयं हुतं महान् उन्मवान् अजंति न पर्यंतियेद् जनमालानाम्रुट्नी निराकरोति योयउ
यमानामयुक्तानां मादमवसादे शान्तिदशाति यदिति दानक्रियाया विशेषणं अयं महाजनो यमे
नेनयतामानसादवि उपनेति सम्बन्धः सद्भेति सन्महापुरुषः अयं सोऽस्मद्भ्रातः भरतः अव
वंप्रवर्त्तमाने अबले बलरहिते वितनारखंदीर्वाक्ये सर्वदा सर्वकाले रणं संग्राममभ्यैषीत् अ
यथानाम अयानलसमापितन्नरिते गच्छन् अस्थीनि तस्मान्पादिलिणोन्पास्थितः अत्रात्रसतस्था
यातेः साविति निषेधादीर्घाभावः संघेनाय प्रारंभास्तत्र ततः अवष्टम्भसर्वथा अवलम्बिते श्राष्ट्रितेना
रवेबावमनेयेन तथाभूतमारं सर्वेषां दारुणो यो मानस्तमिक्ष्वति दावानलेन दावाग्निना संस्थितेय
सवेद: प्रजापतिः नवर्त्ति यो मानवे पुरुषे दयो कृपां यस्याः श्रीदेव्याः सरस्वभोः ननः अणतः अयस्य

का॰ शुभावहस्यापि विधेर्दोनात न यस्मात्प्रयेन यज्ञक्रमपर्यागीवमीदिनं यस्मात्स्मिवेदहरे ३ नक्रूनां संरेणाकामेनामि
म नामपरिक्लिन्नोध्यायामिता सरस्वतिवासीश्चरिविन्नमनुजेश्यितं मयिप्रसादं सरगक्क सङ्ग्रहतिशयेन च
२१ ऊहदेवेंद्रधारीरसेवऊरुदेवेंनप्रसरस्वमात्येनदि मसारनगामसार्थदर्पणाकामेव वसमारसाले॰
न्मणात्प्रपादिगुक्कासारेकोडेनवानिधुनासियकमानियस्यांविशाणाधारयतीवीणांशाणाःशाह्यो
वियनेयस्यांनयाभूनानश्रपितपादिशाह्यगुक्काशरत ऊनविशेषःनवान्तनताश्रमरणांराज्यापरिभू
तेमानिनीजनस्यमनोयामिलस्याभूतावाःसमनसःपुष्पानितासांसौगन्ध्यलक्ष्मीजगत्कर्तं प्रभ्यतवा
रितावारिदापवधिस्रवोयत्रस्फुटितानिविकसितानितास्त्राणिलोहितानिविस्तीर्णान्यास्रवना
नियत्र प्रत्यादितियया विविधयवनानागगवक्कनानाविवितनगगनानाममज्जजनाना ध्र ̄ ह
हललनानाबबन्धुन्मुनानाममहिहितननानाननस्वस्वनाना विविधानिधवानावनानियस्यांना
गार्हस्तिनोगरध्वंतियेत्रस्थामहांतोनानाप्रकारावयःपादिणोआडादयस्तेआमेगगनेयस्या प्रन
मनेनवर्तमानानामज्जंतोजनायेत्र अविद्यमानानरायत्रप्राणानांरुद्रणांमृगभेदानांललनक्रीडने
यत्रनौ आवयोःप्रवन्धंशाङ्गंभुनयंतीममयस्माडिनेननोति प्रमाननःप्रसन्नोयःस्वःस्वनःसपवा

नःप्राणोयस्मा इतिहरिणा हृतदंष्ट्रतिसमुद्गतिकष्टभूर्वर्णेपिनेविधाविनि विधुर्विधिपिश्वेष्टकारेका
रयोः श्लेषः एणुकानेवालानांये आर्ताः स्वरानेषांपात्रेएष्टुतिकानेस्वरस्यहृवर्णेस्यपात्राणिभाज
नानिवयतभ्रुविउषितोभूषितमलंकृतस्य विलसत्कैर्गतसम्बन्धिभिः पाहुभिः गहनेविलसं॰
श्रि॰ सतीस्वकरेणकाभिर्नीताइहितप्राभयेइतिवमहानिधिरितिववचनश्लेषोपिइतियत्रनष्टस
कस्त्रीलिंगयोर्द्विवचनैकवचनयोश्च श्लेषः तन्नमहानिधिनेत्रवमहानिधीइतिवचनश्लेषोपि॰
महदे उत्सवदेहैः सन्धानेयत्रतेप्रवर्तते समासंगेसंगते आगमहरणे आम्नायस्वीकारेहरति
वारयवद्वप्रभूतेप्रमरणेयस्यतेविन्नसमोहमत्तानमवसरेकालेतमेगोविसहृसाकृयितेवश्च
स्यातः ममदेहिरसथमेउसेवप्पमाणागमागमान् संसारान्हरतः हरवधुर्गौभुपात्रिशारणेत्वं
विन्नमोहः अपसरतमेसहसावलेन। वल्लतीतिधारयिष्यतिकथयिष्यतिववहिविषणोरूपंकृ
त्रितिकृंतनिकरोतिवमहत्ताभीतिकिंयामेषणासंसारादितिवनेदिनेनितरव नस्यत्रयणोर्भं
गनेश्लेषः नेहवतीतिनदितानेदिनोगणविशेषस्यचभावः नावित तनाप्रत्ययोः हहरत्वंसर्वं
स्यसर्वस्वभवःसंसारः नयोपकारयोः सांप्रतंपारीरवर्तनमायासि आगच्छसि अपरोर्थः हरशुपर

का· रेसंपयश्च नयविचारस्य आयासितेऽहं कारिवर्तनेनैतन्नविस्तार्यत इति ते भेदाभावादिति भंगा
स· भावादभंगश्लेषः नत्वयं भङ्गान्न्यायेन ध्वनेर्विषयेनैतच्छ्लेषोऽलंकार इत्यत आह अत्र प्रकार·
२२ णादीति प्रकरणादिना अभिधाया अनियमेन श्लेषो न उक्तः लिंगोत्र प्राहुः ऊलपर्वतयोः पत्राव
२४ र्णाः पतत्राणि वल्गाण उत्सवः शतंकोटीर्ददाति शतकोटिनावज्रेण घनिखंडयतीव विबुधाः
पंडितादेवाश्च अलंकारसर्वस्वकारादीनां मतं दूषयितुमाह नतस्वरितादिगुणभेदादित्यल
लंकारमार्गे अलंकारांतरप्रतिभोत्पत्तिहेतुरित्यनेन सर्वालंकारापवादोऽयं श्लेष इति मतं दू
षयितुमाह न त्वाहीत्यादि कष्टत्वादीति शब्ददोषाः गाढत्वादि शब्दगुणाः अनुप्रासादि श
ब्दालंकाराः तद्भावेति तयोः शब्दार्थयोर्भावः भावत्वं लोकतौ नाभ्यां विराजिता पार्वती भास्वतः
सूर्यस्य करैर्विराजिता सन्ध्या अस्या पंडुरापयत्फलं मोहलक्षणं तत्र लब्धानां मुग्धानामी
हितप्रदा पार्वती सन्ध्या तस्या पर्यायतिहृयाप्रयत्फलं इवितेन तत्र लब्धो भवतीत्यस्या पलब्धस्तत्र
हितप्रदा स्वयं पल्लवानां तस्मादात्तुपमा प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वाद्बाधकः श्लेषपवनोपमा श्लेष
स्य सर्वालंकारापवादत्वादिति केषांचिन्मतं दूषयितुमाह न चायमित्यत्र तस्मात् श्लेषप्रति

योन्यत्रि हेतुः श्लेषस्य बाधिकोपमैव दृष्टान्तमवधानाल मित्यादौ श्लेषस्यावकाशस्य वदात्माणा वा
न्म सर्वालंकारापवादः श्लेषः गुणसाम्ये इति मन्तेतान्वमिति क्रियासाम्ये कथं नीति स्फुटं निश्चि
नइह्लापीति ग्राह्यालंकारसमुच्चयमिति स्वयं वेत्यादिकः न केवलमुपमालंकारेणैवालंकारा
न्तरेणापि श्लेषबाध्यंते इति प्रतिपादयितुमाह न चेति गलल्लावण्य अविंडरीति विरोधः परि
ह्रियत्त्वमूर्हेडुः यथाभासत्वं विश्रांतिः प्ररोहः अत्र च वंशाभावे श्लेषः मुक्तामणिरूपरूपणास्यांश
स्यांशांकत्वमिति चेद्वंशास्यवंशाभावात् अतएकरेशाविवर्तिरूपकेण श्लेषो बाध्यते स्वल्पश्लेक
इतिचापि श्लेषव्यतिरेकस्यापकारकः अनुरागवतीसन्ध्याप्रस्तुतार्थस्य गम्यमानत्वेनद्वयोर्वा
प्यभावान्न श्लेषः अत्रार्थान्तरस्य प्रतिभानमात्रस्य प्ररोहाभावात् विरोधाभासो न श्लेषः अत्राग
तुं भाइ वसन्त्याः कामुक इव दिवसमध्ये विसरति स्पति इति व्याख्येयं न तु पादादि मायेनायेदि
वैक्राङ्कातिपश्चात्तस्यामेति पातारति नापयोभि श्रामादिशः श्रास्याः वामरस्य मकरन्द अमरा॰
णामकृतं वा ध्वंसो वश्रफ्राइंडुः अविंडत्वहत्वं दरीवेषः जलेस्यपवं शो वेणः श्लोकः कीर्तिः॰
मन्त्रनवरागो लोहितं अभिषंगस्यपराणे अग्रेचरति अवलेपदर्वं नंतिष्ठलव अहीनानांसर्पाणाः॰

का॰ मितंस्वामितंहीनंचविषमाविरूपा आख्यिराच अश्वनतःकृत्स्नेनानिहीनश्च मात्रादिर्हेयःरामोद
से लयरःइभमत्वोगणपतिः आसारमहश्रेनवगन आर्तिःरामाणांवारवनितानांसीमापर्यंत
३३ भूः आदिनासर्वेषामायाः अनेनश्लोकद्वयेनवृत्तरत्नः प्रस्तावोयथा। सरलेतिबकुलारंभः न
23 रलानांचपलानांमलिवलानांभ्रमरसैन्यानामारवःप्राह्वोयत्रवरलाभिर्हंसीभिःबकुलाश्र
मंदाउपुष्काःकरंडंडलोत्तियेभूपायत्रअबकुलेनशुक्लपदेलाणानिर्मलावकुलाबालातीतिबकु
लायामा आरभ्यक्रांता पञ्चस्तरलबन्धः तथाहि पादचतुष्टयेनपंक्तिचतुष्टयेकृतेनप्रथमा
दिपादेप्रथमादिप्रथमाक्षराणिचत्वारिचतुर्थादिपादेभ्यःपंचमषष्ठसप्तमाष्टमानि
से॰ गृहीत्वाप्रथमःपादेद्वितीयात्प्रथमंप्रथमाद्द्वितीयतृतीयौ द्वितीयतृतीयाभ्यांचतुर्थंच च
र्थंच द्वितीयतृतीयाभ्यांप्रथमेचवर्णानगृहीत्वाद्वितीयःपादः द्वितीयादष्टमंप्रथमात्सप्त
मषष्ठौद्वितीयतृतीयाभ्यांचतुर्थपंचमौचतुर्थात्षष्ठसप्तमौतृतीयादष्टमंचगृहीत्वातृ
तीयःपादःचतुर्थादिभ्यःप्रथमादीनिप्रथमादिभ्यःपंचमादीनिचगृहीत्वाचतुर्थःपादः ॥
भामतेइतिहप्रतिभासमस्तानिपायोत्कृष्टवादेरसेनशुभानामसमेनाहीमाहताअविभाग्राः ३३

शोभायया भाविताम्मा प्रकाशीकृतत्पदयावात्पवदेवैर्विजिगीषुभिः पंडितैरा भायस्याः वनेस्य
श्रेयंनिपातः एषोष्टदलः पद्मः तथाहि प्रथमन्तरमत्र कर्णिकास्थाने ततोन्तरहृदये एकैकं दलं नि॰
स्सरणक्रमेण ततस्तदेवान्तरहृदयं प्रवेशक्रमेणया वस्त्रकर्णिकान्तरं एवं चादिग्दलानि निर्गम
नप्रवेशाभ्यां विदिग्दलानि तत्प्रवेशेनैव हेमासमामासारउत्कृष्टस्याभिलाषस्य वेगवद्धर्षे श्राशु
मात्रविलीर्णनयनमात्रहावस्वभाव श्रवात श्रवपलतया श्रनन्तर श्रनन्तं हृदिंगानिददानि
यस्ताहृशाः तदनन्तरं तत्करणेनवर्त्ततः स्तनसा रसा भूरनासात्त नालितामरउपेन्द्रायस्याः
तत्त्वत्रयेतत्र आयश्चर्यांगमोयैस्तीयानि विनाशयति याश्चरन्तितामसशोभनाभूः श्रवन्तरत्नत्त ई
हृशास्त्विति तथाहोब्धतिरेके अत्र नकेवलमथायः क्रमेणास्थिनानापद्मानां प्रानिलोस्येनापि स्थि
तिर्यावदवंभ्रमस्यापि तथाहि प्रथमादिपादाय दलानि चत्वारि चतुर्थन्तृतीयद्वितीयप्रथमपा
दान्तानि च प्रथमः पादः प्रथमादिपादद्वितीयादलानि च चत्वारि चतुर्थादिपादसप्तमा
न्तानि च द्वितीयः पादः एवं तृतीयषष्ठान्तैः तृतीयः पादः चतुर्थपंचमे चतुर्थः पादः इत्य
सर्वतदेवोपलभ्यते इत्येव भ्रमस्याप्यवस्थानात् सर्वतोभद्रं शरीणां वयं ददातीईह्रायेषां ताहृशाः

का॰ सं॰ २५

25

शरीरिणो धानुष्कान्तानीरयन्ति यः स्मृतावंदिनः सन्मानन्ताहेतुभूतयास्थिरतायामगः पर्वतन्त
याः श्लेषेणेष्टाराममाउपवनानि अत्रैककार्यतया प्रतिभातो देहशरीरशाखिशाखिनर्थकौ समभंगौ सारथि सूत
शाखिशासार्थकावभंगौ न यादानन्यागशाखिशाखिनर्थकौ समभंगौ श्लेषेणारामा इत्यत्र तावनर्थकावभंगौ
श्लेषेणारामा अत्र यद्यपि तत्कुलनात् देहशरीरादिशाखिवृक्षवन्निजे नैवद्रूपतास्थितयोरनर्थयोर्भंगाभा
वात् उपलभ्यमानानामपि शाखिनामपरिपीनतत्त्वे प्रतिभाति इत्यभिसंधायोदाहृतं नेसानि
समनसः शोभानचिन्तस्य समनसो देवा विबुधाश्च न एवेत्यकार्थतामभः तत्र स्वल्पकारिजराः का
रिश्च हाः तुंदोरवनाम उंजरैः श्रूयमानमिति समासः वक्रा शुंडेना: बृहन्नामसप्यपुनरुक्ताभासो
लक्षणे इत्युक्ते तेन सोधामान्यान्ययानिस्तेवाक्षिनस्तेषामहाउत्सवः इन्द्रः स्वामी हरिसिंहः जिस
नेयनशीलः इति काव्यप्रकाशसंकेते नवम उल्लासः ९ अर्थालंकारानभिवक्तुः षष्ठिमेवानान्
उपमेयसहशीलिक्षनेयनेनांत्यकृष्णेनानतउपमानं चंद्रादि उपमेयस्ताघनेनपदपद्मयुगलेनत उपमेयं
उपमानस्य चंद्रादेविशेषणोपमानयोविशेषणपत्यायानवस्थापकाः अनेकालंकारीजनानामुपमा
मुपमालक्षणकार्यकारणेति प्रायुक्तमित्यादिवत् साधारणेतिमनोतत्त्वादिकः सानैवेतिश्च

२५

भिधायाश्चापोरणात् षष्ठीवदिति समासषष्ठी यत्त उक्तरानदेव विशिनष्टि स्तनैव वचोभयाश्रितं समवेथा

मभिधत्तेन यथेवा यं यथेवादि रूपमानोपमेययो रेकत्र स्मिन्न विश्रान्ता श्रौतेन तद्रूपेणोभयाधारम

पमानोपमेयभावद्योतयतीति श्रौती समसमेवक्षमास्य साधारणो धर्मः तुल्यतानाहि सदृशपं सादृश्यं

तेन तुल्यमिति चंद्रेण तुल्यं मुखं तेन तुल्यमिति न चंद्रविंबं तुल्यं मुखस्य रदमिति मुखं तेन स्वा

ति चंद्रविंबं तेन भयत्रोति उपमाने उपमेये चेवाक्यगा समासगा तद्धितगा चेति श्रौती त्रेधा एवमा

र्थ्यपि एवं सर्वा षड्विधा समासगेति श्रौती वाक्ये ऽपि उपमायाः श्रौत्याः उदाहः स्वप्नेऽपीति

द्धिते सरणिश्चार्थी यथा उत्तरास्य दन्त्यादि भुजंगः कार्मुकः श्रमरस्य लेसूर्यः अलंकारोऽनरं चेति ॥

वृत्तप्रासादि शिष्ठुनरमपि काव्यघवाभिधाति यैवगणते न दानेन सह उपमादीनां संकरः संस

ष्टी स्याता मिति केवलत्त्ये षां विषये नावकल्पते इति मचस्फुटत्वं तरोरसादिरयत्र स्वालंकारोत

रमिति न पुंसकत्वं न पुंसकेनेति नपुंसकेकशेषः अस्फुटत्वं च रसादिगुणीभूतव्यंगशरहीनः स्य

स्फुटनरोऽद्व्यग्रहेण इतिस्य शेषपदेन ध्वनितं अलंकारारहितके वलोपमालंकाराः लुप्तोपमामाह

हादेति स्फुवोपमावत् वाक्ये श्रौती लुप्तोपमायथा धन्याति अत्राह्लादकत्वलक्षणस्य साधारण

वा॰ धर्मस्यानुपादानाल्लोपोऽस्य उपमाकरणीयाद्युपमेयं अम्भोजमुपमानं यथा साक्षाद्वीक्षितनीवाको ।
सं २५ आर्थीलुप्तमायथा आकृष्टेति तत्रानतउपमानं अम्भोरुहपमेयः यथाब्जानोनतः क्वरस्त्र यासावपीतिव्य
25 रत्नादिधर्मस्यानुपादानात् लुप्तोपमा समासगा सद्भावार्द यीसमासे लुप्ता आर्थीयथावाननमनेतिमा
माधुर्यलक्षणसमानधर्मलोपाल्लुप्ता आर्थीलुप्तोपमायथा विषकल्पमिति मनो विषकल्पवि
षसदृशमित्यर्थः नत्वविषमेवाति अत्रापि तथेसदृशार्थे कल्पबादीनां स्मरणात् उपमायाएव हो
दमुदाहरणं नतुरूपकस्य अन्यादमनस्समारोपापत्तेः करवाल इति अत्रोदाहरणे बललक्षण
स्यानोपाल्लुप्तोपमा इवेन तनित्यसमासान्नमासगा इव मज्जाक्षीतीवाको उपमानलोपे लुप्ता आय
था मज्जलेति सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणोन सरसकाव्यस्य दृश्यते अत्रथवान दृश्यते
सदृशमं धृतं धामात्रेण सरसकाव्यस्य सदृशमिन्द्रियाणां परानिर्वृतिपदं नोपलभ्यतेनवाश्रूयते
इत्यर्थः अत्र सदृशमिति सामान्येनोक्ते विशेषणे द्विषोषणे नाभिधानाल्लुप्तोपमागता
सकलवाक्यार्थगतत्वाद्वाक्यगा असिनेति अत्रोपमानोपमेययोरेकपदानुप्रवेशः पूर्व
त्रतत्पृथगेव निर्दिष्ट इति विशेषानुक्तरुदाहरणं पूर्ववत्स्पष्टमेवेति द इति तदुदाहरणं ॥ ९॥ नं

ग्रंतःपुरस्यावरंति ग्रंतःपुरीयति ग्रधिकरणाच्चेति वक्तव्यमिति येन कं वा समाचरणमत्र
साधारणो धर्मः सवितेति विधवति विधुरिवाचरति क्विपि सति धर्मेव लोपयया विधुरिवाचरति
सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबित्येकाऽख्याचारे क्विप् ग्रत्राचाररूपस्य धर्मस्य लोपः धर्मवयोर्लोपे स
समासगा परिपंथीति ग्रत्रोपमितिव्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति समासे कृजराऽवेति उपमासमा
मेत्युक्ते धर्मस्योपमावाचकस्य वस्य च लोपः कुड्मलेति परिभ्रमन् गवेषमाणो मरिछासिवं ठव
वल्लेनानिकेतकवनानि मालतीकुसुमसदृक्षं भ्रमरभ्रमन्नप्राप्य सियद्यपिनेनतल्यामित्यादौ
तुल्यादिपदानामुपमेयस्य च विशेषणतीति त्युक्तन्याहो हुकुसुमेन सदृशतामिवेति सदृक्षशब्दाभिधे
यस्यानङ्गः पुनरगुणत्वेनानापः मालतीकुसुमसदृशमन्यकृतं क्रष्टं पुनरेकु कुसुमेनात्सीतिकु समय
मेयमुक्तं पुनरनतस्य धर्मस्यान्यादिस्तुपमानलोपः इवोपमेयलोपः क्वचिद्विषया ग्रतानीति सदृशा
युधमिवात्मानमाचरति उपमानादाचारे क्यच् उपमेयस्यात्मन उपमावाचकस्य वस्य च लोपः
ग्रत्राचाररूपः समानो धर्मोऽस्ति यतः क्यचा मानादादभिहितः मृगस्य नयने इति प्रथमतत्पुरुषः तनो
मृगनयने इव नयने यस्याः इति समासमुपमानस्य पदस्योत्तरपदलोपश्चेति समासः ग्रत्रोपमावाचक

का॰
से२६
26

मेव स्य साधारणधर्मस्य नयनशब्दस्य च लोपः यदा तु मृगशब्द एव लक्षणया नयना
द्विर्लक्षितां मृग एव नयने यस्याः इति त्रिपदसमासस्यैव विषयो न तूपमासमासस्येति ना
स्तिस्य तत्रोपमायाः सिद्धिलोपित्वात् इत्याशंक्याह अत्र समासेत्यादि अत्र परमतमाह मृग
नयने इति मृगनयने इव नयने यस्याः अत्र गुणद्योतकोपमानशब्दानां त्रयाणां लोपः
तन्मम्मुपमानपूर्वस्येत्यादिना हि प्रकारेण नयनद्वयोत्तरपदे लुप्यते न तु केवल इत्या
दाविव सर्वत्र प्रथमोत्पादितसमासस्यैव समासान्तरनियोगेनोत्तरपदलोपविधानात् इदानींच
तस्यैवोत्तरपदत्वात् बहुव्रीहौ तु विहिते द्वितीयस्योत्तरपदत्वमिति उक्तस्योपमेयभूतस्य
लोपः यदा तु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयने द्वे ति लक्षितां मृग एव नयने यस्याः इत्यत्र तु बहु
व्रीहि एक समासस्यैव विषयो न तूपमासमासस्येति नाऽस्ति तत्रोपमायाः सिद्धिलोपित्वात् अ
त एवोक्तं यदेति उपमेयोपमानयोः साधारणधर्मद्योतकेन नात्मना उपमा उपमानस्य उपमेयत्वापाद
न उपमेयोपमा संचयस्तु संदेहो यदि संभाव्यमानस्य यदि तस्मात् उपरान्तरकालभेदः प्रतिपादित

तः स्यात्‌ नवा अङ्गस्यैव तस्य विच्छित्या प्रतिपादितात्‌ अत्रांशंक्याह तितस्यार्थमाह समासलो
पाविति तदा समासगते योगः केचित्तु यः कलिक इत्यादौ क्वाचारोपमेयतीदर्शां धर्मस्येवादीनां
वलोपे त्रिलोपवतीम्युपमाकुंलत्वयुक्तामित्याहुः क्वचित्ते त्यादि मम्मानन्तलक्षणे एकस्मिन्नेव सा
धारणो धर्मे इव यम्युपमामालानुरूपामलाविति वियोगरूपेणाविषादेन तस्मिन्निति साधारणे
धर्मे मालोपमेति रुद्रटेन कथिता पूर्ववदिति मालोपमावत्‌ क्वचिदिति अत्र विमलत्वलक्षणः सा
साधारणो धर्म एक एव मधुरेति अत्र मधुरत्वादिरनेको धर्मः रशनोपमेति रुद्रटोक्ता गुणोक्ते
यथाऽन्ये भामिति यदुक्तः अचेतनायोपमलत्वामसम्भवत्रपि हर्षादिगुणः सम्भावितः सेइत्यू
पत्रे पिसति इवाथ मेतान्तस्य गुणावेलिम्पतीति अत्र एवस्तुतस्योपमेयव्यापनादि अप्रस्तुतया
लोपनादिरूपया सम्भाविनम्‌ भेदोन्नावितिभेदो व्यावर्तको धर्मः निस्त्वयगर्भस्योदा अयमि
तित्व विक्रमादि प्रासाविनको यं सेदे हवामाकाः यत्रानिस्त्वयएवपर्यवसाने सम्भक्तः यः संप्रायोपा
ताक्रमेति स्त्वयगर्भः संप्राये पर्यवस्यातिस्त्रातिस्त्वयमगर्भः निस्त्वयांतोयत्र संप्रायोपक्रमोनिस्त्वयप
र्यवसानं भेदो ज्ञोतिस्त्वयांतोदाहर इंहरीति नदनन्नावितिभेदस्योक्तो प्रकृतमेदः अस्या २

का॰
सं २९
97

तिउर्वं प्रीदिदर्शनेन पुत्ररवस्येव यस्मैर्यैः अनपह्नवेतिप्रनयोरुपह्नवभेदस्तेनातिशयोक्तेर्भेदवान् आरो
पितधर्मएवतस्य प्राधान्येनत्वेनानुकूलत्वात् बहुवचनमिति तेनारोपितेनारोपितविषय इति उक्त्वांस
मस्तविषयस्य रूपकस्योदाहरणान्तरेति आरोपविषयाणामानन्त्यादयः आरोपिमाणामसमाद
यः तारकास्थीनि रूपकं पादत्रयमिति समस्तवस्तुविषयस्योदाहरणमित्यर्थः लांछन
स्यांकुलेनेतस्त्वापह्नुतिः पादत्रयमित्युक्ते नन्वस्योत्तमसमादीनां रूपकसमासेवोपमितिस
मासोवेति संदेहः संदेह एव नत्र रूपकमित्याशंक्याह येनवीनेनिकापालिकां वा
स्रवानवीनरासिकान्न रूपं प्रथमोरात्रावारोपनेपादेरात्रावपेवालत्वः स्यादुपमितसमासोपिसा
म्यमानेन चतस्मान्नोरात्रिरेवाकापालिकेति रूपकपरिग्रहे साधकं यस्य चरणांतः पुरोक्त्वेनैत
मेउलालाग्रलतामरसमस्याप्यपि सहसापरोक्षीभवतीति पुनर्ना ॥ सांगमिति नयत्वत्रसे
वनूपणमापितनदंगस्यापि अंगमत्रोपकरणमात्रं नमारंभमेवलक्ष्याख्याख्यातिप्रसंगान् तिरं
मिति निर्गतेत्र रूपणामिरहितेमंगमवयवेयस्य तत् अस्मयातिशब्दं करोतीति विंदतोल्लेगीतेम
त्येपाल्लक ह्ननपूर्वीकटमेनित्यायेहितीयाप्रेमलानिकामिति अत्रलना रूपेवांगीरूपितः

२

नवलतायास्त्ववयवाः पत्रादय इति केवलावयवनिरूपणात्क्षुद्रं रूपकम् सौंदर्यमिति यथा नदी॰
जलेनोत्तरंगितोभयन्तेवंसापि सौंदर्यमप्यग्र्याकल्पितकामेनोनव प्रीतिर्क्रियते न यथावांतित्वयाव
प्रीतिरुत्तेनत्यर्थः अत्र समस्तावयवरूपणात्रिरवम एकस्याश्रेयायामारोपविषयायामश्रूतेनरंगि
एपादयश्चारोपितनाः इति मालासहस्रांबांमेलारूपकं रहस्यमिति नियतेतिय ः वः परस्परं हंस
देरारोपः नियतस्यापि श्लिष्टस्याश्चनगुणास्यैवराद्भारोपणे उपायोयस्य सतिपतारोपणोपाय
श्लिष्टस्याहुतिवंधनपरस्परितोद्वाविद्धदिति संकोचेतिश्रमावोबद्धकोप्रानाचतुर्गतिष्ठा॰
कारादयोगौरीचदनः प्रजापतिः भीमो भीमसेनः सद्गुप्तोनयः स एव सद्गुप्तः प्रेमनवेण
एवमिति यथा विलसदमरनारीनेत्रनीलाब्जषण्डोन्यापि वसतिसदायः सेयमाधः स्तनाति
नउलालितकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः यथा चोक्तं इदं तेकेतो
क्रामितादि वदने इति प्राहु श्लेषपुनरुक्ताभासेच संकरालंकारे च केतुरेतिप्रत्रापि केतुरवा
रिथिचंद्रमहोमंदरागारोपनिमित्तस्य श्रालानेसन्प्रवाडिसागरादीनामारोपः मानसमाह
वेदकएव शाहोचामसायोनास्तीति भेदमात्रं परम्परितं शुद्धं यथा श्रालोकिकेतिपरम्परा

का०
स०२८
९८

नमारपे श्लिष्टे च वाचके स्फुटं भवतीति विशालो यो वेणोस्तु वंशोचरत्वं भवतीति इति वंशशब्दस्योभयाः
र्थवाचित्वाच्छ्लिष्टत्वं तत्रान्वयवाचके वंशस्य वेणोरूपेणारोपः परस्य तालोत्तनवोरोपणोपाय
श्लिष्टे स्फुटे स्फुटं परम्परितं यथा निरवधीति अत्रालोकानां वालिनारोपः परस्य विलोः
केदारनारोपणोपायः वाक्यार्थेपूर्णत्वं यथा उदयतीति गजसम्बंधिन्यालीय यावत्त्वं नरम्
तेन गौरिणा वहन्नमसंभवल्लीलासहस्रीलीलामवगमयतीति अत्र यथा विप्रकर्षादौ पर्य
विश्रान्तेः न त्वसहस्रीणि मीतिगजलीलासहस्रीं अत्र वहतीति रूपे दर्शनीयम् सम्भवद्वस्तुस
म्बन्धनिदर्शनामाह स्वस्वहेत्वन्वय पतनलक्षणक्रियास्वभावः स्वहेतुः पतनक्रियाकर
णमुन्नतमन्नतपदप्राप्तिलक्षणं तयोः स्वस्वहेत्वोः कार्यकारणयोरन्वयः कार्यकारणभाव
लक्षणसम्बन्धस्तस्याख्यातिः कथनं क्रिययाऽवधारितावश्चोन्नतपदप्राप्तिरूपहेतोः पतनल
क्षणस्वस्वभावयोरन्वयः कार्यकारणभावलक्षणसम्बन्धस्तस्याख्यातिः स एवोन्नतपदप्राप्तिरा
न्यस्यापि लघोः पतनपरिणाम इति कारणकार्ययोरन्वयेनोपमानोपमेयभावस्यान्वये पसम्भ
वद्वस्तुसंबंधे निदर्शनायां लक्ष्यः स पदमवाप्य पतेदिति संबंधः श्रावरः अंगकार्ये प्रस्तुते

२८

प्रस्तुतकारणेनकाथया ॥ पातालायातिहृ, सैतेनेति ह्रासेननतवगमनानंतरमेवममसरणंमविष्णती
ति मू चिंतेराजस्थक: कस्विद्रन्द्रप्रजातिमालीपुत्र: कार्यमेर्थमितिस्तकद्दनान्दृ पेणनदिवि
पनस्यपुरुषस्यैनानि यत्नाद्युं यत्नमजगेमुखद्वां मात्रेणवकमालिनी पत्रेवारिणः कलंमज्ञाम
गोनिन्यमेतलग्रस्मादन्यदपिस्पृगमनैनगादीयमानेन वांगुलेयगुलचा किया प्रविलाधितिम
त्वायंमज्ञामानिकंसीयगंदूरत्नेन: स्वचान्वदेतेनानिजातिसुखादिति लोकप्रसिद्धा मेखमत्रा
हृति: अपादिनाक्रियेचैनदपादानम जात्यावदेवमेनच्छ्रीरादत्यनरंजानामित्यर्थ: प्रतियात
नेमस्पृशायनेस्लेषइतिविशेष्यपदस्यापिस्लिष्टता विस्तृतानरकान्हरेहन्यकोपितेमंत्रीनरकास
रमित्रं प्रत्याहृस्तलस्थलादितिसमासोऽस्तीतिसमानविशेषणत्वंसाहृस्यत्तिप्रतीयमानेनापिके
नचिद्धर्मेणानुगुणेपुंस्त्वेपुरुषस्यभाव: तस्यैवचाहृस्पेचस्त्रत्वपुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां
तथापुरुषोनमलनाणासाविशेष्यस्यापिस्लिष्टत्वमितिस्लेषगर्भत्वेन याप्रुंस्त्वादितिसत्पुरुषस्थ
नांतानत्यान्यहृतानतत्यस्यश्रीहृस्सहृतांतस्यस्वय: पातालेति हृतागातिस्त्र प्रणावेणया: अ
वि मितेननमहानाविस्वल्यापिपुरुषोत्तमो विस्तृ: सत्पुरुषस्वपवनमाहृस्लेषोमिथायायाएकत्रम

का॰
मं॰२९
29

निर्वचितत्वात् नापि विशेषपदस्य श्लिष्टत्वेनापि प्राद्दृशान्तिमूलधाने भगवतद्ज्ञानेनस्यात्रवाच्यत्वात् न
स्याच प्रसूतत्वात् अप्रस्तुतार्थस्याभिधेयत्वा प्रस्तुतार्थे विशेष्य द्वारेणावगम्यते सतस्य धने विषयश्रु
ते सत्यनुरूपणाविति समेवाच्यवाच्ये अप्रस्तुतत्वेनाभावे न च तत्त्वार्थप्रतिपत्तिः ततः प्राहृशान्तस्य अत एवा
पामीति चेतन तस्य वाच्यता सम्भवात् न हि स्तुत्यत्वेन सस्यापि पुरुषस्य सत्यतएवास्ति प्रान्तिर्विश्व
मस्पृहत्वे माद्दिष्यमाणस्यत्वेनस्य गुणाहृतया वर्णितमावे सद्गुणाभूतत्वाद्देनाप्रस्तुत प्रशंसैवे
ष्ठायेनापीति अत्र वेद्दलक्षणं विशेषपदं निश्लिष्टमभ्युदितनेत्यादि विशेषणानि श्लिष्टानि ह
ति तुल्यवेद्दलीणाहृत्येनाद्विशेषणमाहात्म्यवशेन दीनाविभवपुरुषप्रतीतिरित्ति समासोक्ति
गर्भत्वं पादाग्रस्थमयः पादैश्चरणैश्च जरथामनाश्रीनलतेजस्तेमयूखैस्पदं च आदायेति अ
त्रश्लिष्टतनलेनिधिना अन्याययायालित धनस्य प्रहृतस्यानुल्यस पुरुषस्य प्रतीतिः प्राहुरा
ताः इति अत्र यद्यपि समाहृत्यवचनेकोपि पुरुषः ई प्रस्व आदीप्यतेन थापप्रस्तुतस्या हि हृत्येन
स्यैव चमत्कारकारित्वं आहोटइति पचत्येष्वत्र्यंतेल्यः समर्थः आहोटकाः कश्मीरेषु प्रसिद्धा नाली
टइति प्रसिद्धः रसनाविषयो जिह्वा पारिह्वातिः पक्षनं च चापलाम श्रोतव्य श्रवणमापि मवो

म्भेदागवैपिश्रेत: अनुवर्तनं स्मरेश्च श्रुणादंडवेरिनाहत्तनं च वारणः करीति षघकच्चकर्णे
वायले हेतुरिति अपितु प्रतीयमानस्यासंबन्धे हेतुः अध्यवसानं भेदश्चभेदः अहूतनस्योपमेय
यस्यापरेणोपमानेन अहृत्तनस्य विद्यमानस्यान्यत्वमभेदः अहूतनस्योपमेयस्यापरेणोपमानेन
अहृत्तनस्याविद्यमानस्य अन्यत्वमभेदं भेदः अन्यत्व— भानेसपि कार्यवर्तनक्षायासामाप्ते
वेयादेवा यथामासानुपजायते रेखिवनभवति यथा मयोषिते रेखा मर्यादा राकाया मितेन अ
चपूर्णिमानिष्कलंकत्वं बाहेर सम्भवदापि कविना सम्भवद्रूपतया उत्प्रेक्षितं चन्द्रस्य कलंकत्वे स॰
म्बंधे यथाकलंकेचेन्यानेना सम्बंधे उक्तः अत्र समराधिष्ठानलक्षणस्य कार्यस्य पूर्वमेव सद्भावा
द्बलमाधिष्ठानलक्षणस्य कारणस्य पश्चात्सद्भावाद्बलमाधिष्ठानलक्षणस्य पश्चात्सद्भावादि
ति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः अत्र परिवारत्वे परभोगयोग्यत्वं च साधारणो धर्मः यदी
निश्रवाविभाविनैवेति अहृत्तनमुपमेयधर्मादीनां साधारणत्वे पादत्रयोक्ते अप्रहृतनमुपमानमू
न स्वायुनुपादाने प्राकरणिकाप्राकरणिकयोर्मध्ये उपमानोपमेयभावगतेरित्यर्थः एवमिति यथा
व्यतिरेकेनत्वाहिएक स्य द्रवो भावाव्यतिरेकमानाव्यरेका यथाहरवन्तविषमदृष्टिहरिवन

का॰
टे टृ॰
30

ग्निभेदो विधूनत्हृष्टः रविवन्नयासिद्धः सहृदयत्वनापि न भूः कदाचिदपि शक्तिसाधारणधर्मादीनां
साधारणधर्मेणोपमितिर्भिन्नेन नियतनिष्ठतया वा यः साधारणमनेनैव वक्तनोहितेषाध
र्मेणामभेदः शक्तिसाधारणानामाक्षान्नेदेणा शक्तिपादीननात् नशक्तिविम्बेन शक्तिनास्तिवस्तुवि
रोधः धर्मादीनामिति आन्दिनाउपमानोपमेययोर्ग्रहः विधाक्ततत्त्वाविनाशिनोग्रत्वनयोन्य
सहिमांश्च दर्शनेनोपमानोपमेयभावः न यानन्तस्याः कुमुदिन्याश्चोपमानोपमेयभावात् १
न्युपमानोपमेययोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः न केवलमेनयोस्तयानितीनीतिनेवोणलक्षणोक्ते
याद्रूपस्य साधारणधर्मोऽसाधर्म्यं शक्तिविम्बेनविकसनीति मत्वा याद्रूपोविकासलक्षणोसाध
रणधर्मउक्तः सैवेति सहृदयैः धर्मस्य सहृदयैस्तया यायिभिर्व्याणीति कृपणानोनाधनेनागान्य
फणमणिः केसराणि सिंहानां कुलबालिकास्तनाः कृतस्पर्श्यं न ग्रस्तानाम् अत्र
स्पर्शक्रियालक्षणः समानोधर्म एक एव सर्वेषां विषयानित्तं कृपा तिकलानिगन्तामिक्षामिति विव
लतिकस्यनेत्रनिमिषोन्मेषनयनेत्रनिमीलयतीति येक संकदाचिद्भिन्ननन्दितेष्वदाते वशाद्धृवेरीते
अत्राक्षिप्यतीत्यादि एवकद्वोषक्रियाम्भवत्पुलक्षणसाकर्तृकारकसहृदयैः ज्ञातिः अत्र यमितिम

ट॰

क्तेनासक्तेना समानधर्मसम्बद्धधर्मलक्षणम् संग्रामेति प्रत्यर्थिक्रियारूपः समासादनलक्षणः स
मानो धर्मो बहुरूपनिबद्धः तथा चापादिशरलक्षणम् अन्यत्र अनुतर्षजनकं शाकारणीकरणा
मेव सम्बद्धधर्मो यथा पाद्विति प्रत्यर्थैषामेव वदनादीनां शाकारणिकानामावेदयतीत्यावेदल
लक्षणः क्रियारूप एक एव साधारणो धर्मउपनिबद्ध इति पादार्थेगतनेववदनमिव एदयमि
त्यैपसर्गमात्रे अ, सर्देति प्रत्यक्षमुदादीनाम शाकारणिकानां काश्रापेक्षनकापीमतानिंदाल
क्षेणाग्रणरूपः साधारणो धर्म एक एवोपनिबद्धः प्रस्तादीनामपि शाकारणिकानांमतिहत
मितिहननाक्रियालक्षणः समानो धर्म एक एवोपनिबद्धः प्रदिति तस्मादित्यपे शाहैनाति
इति वचायथेत्यादिरूपेणाश्वार्थविहितवति रूपेणाव श्रार्थेनेति तुल्यादिनानुल्यार्थविहित
वति तवाश्लेषेपीनयथापि श्लेषापष्टतनेव्यतिकरस्यांगांगिभावसंकरतेन तथापीह विषयेश्लेषव्य
तिरेकं इत्याशंसापि र्वह्रतनैव्यतिकरस्यांगांगिभावसंकरतेन तथापीह विषयेश्लेषव्यतिरेकं। तस
कारइति ततत्सदनसरणार्थे मेषएषएव प्रभेदोव्यतिरेकप्रकरनयाश्चवस्थापने उँ यमपइतिइवाय
नुपादानाद्योगेहेतदयाको शाहूपमेयव्यतिरेकोदाभ्रासीमात्रेति उपमानोपमेयगतनिकर्षोत्क

का०
सं० ३१
31

र्षेनोत्कयोरुक्तावादिमौपम्यवाचिनेरेकोदाइयमिति उपमानोपमेयगतेनोत्कर्षापकर्षहेत्वो।
नुक्तयोरुक्तावादिमौपम्यवाचिनेरेकोदाइयमिति उपमानोपमेयगतेनोत्कर्षापकर्षहेत्वोरुक्तौ
शब्दोपमेयश्लेषेयथाजिनेति उपमेयगतेनोत्कर्षहेतोरेकस्यैवानुक्तौ शब्दोपमेयश्लेषोदा इतिस्वयं
विमृश्यम् उपमानोपमेयगतापकर्षोत्कर्षहेत्वोर्द्वयोरप्युक्तावर्थोपमेयश्लेषोदा इतिस्वयंवि
मृश्याम् उपमानोपमेयगतापकर्षोत्कर्षहेत्वोर्द्वयोरप्युक्तावर्थोपमेयश्लेषोदा अखण्डेतिअखण्ड
भेदत्रयेस्वयमभ्यूह्यगणमाह: श्लिष्ट इति अनः परं अखण्डमण्डलः श्रीमानुपमेयस्य पार्थिवोपमाने न
निशाकरविज्ञानात्कयवैकल्यमागतः अजालार्थवानि: कलामाह श्लिष्ट इतिपाठः ननोति
न्योदितेत्यादिकः श्लोकस्तदर्थंचाचादिमेवोपमाभास्वतेतिच श्लिष्ट इतिपाठः नस्यव।
श्लिष्टनेभास्वरत्वस्यसमठोपगतान्तारवेिस्यच प्रतिपादनात् उपमेयोपमानगतेनोत्कर्षापकर्ष
हेत्वोरुक्तावादिमौपम्यउ स्वच्छेति अत्रोपमानस्योपमेयगतस्य स्वाहरणेन निर्मलत्वाणापकर्षहेत
त्वेनाः नयोपमायेन्दुपानगतस्य स्वाहरणेऽत्रा सकलसत्वाणोत्कर्षहेतुरपेनोक्त इति द्वयोरप्यनु
क्तिः आननविषये स्वच्छतागुणेन निर्मलकान्तिगुणेन मधुरविषये अकलुषितागुणेन च बिम्बस्य

३१

भावद्विम्बीफलवदधरोयस्याननस्य बिम्बस्य हि बिम्बीफलस्य शोभाकान्तिं धरतीति मधुपदेऽ
भयत्वापत्त्यतिमहत्त्वयोगे यं निषेध इवेति नन्वनिषेधपदस्य स्थानस्य निषेधस्येव विशेषणवत्त्वात
यान्न अन्यत्र चोक्तं प्रतिषेध इवेहस्य योग्याविशेषणाभिधित्साया इति अशाकावन्त्यामिति वदस्मा
णो विषयस्य लक्षणमाते प्रसिद्धं तासिति उक्तो विषयस्य लक्षणोवदस्मणाविषयावस्यालक्षा
णवत्त्वकथन निषेधरूपा लेपोदाएवहीति अथेति किमपिवस्याश्चित्त्वहोनेनिष्कृपमणाम्य
यवा अविचारितकार्यो रम्भीणोमास्मियतेनं नभणीष्वामितस्याः फलवास्यकार्यस्यप्रकाशा
नेक विनाशनेपादितेनन्नभवनेकारणमंनैशणकार्यान्यत्रेरसम्भावात् प्रसिद्धनस्कारणान्नुपल
हेत्त्वकार्यान्यत्रेरहेतुकेति निषिध्यतेतावेमात्र लक्षणत्वादि भावनायाः अस्यावनाविरोधः
पदे विरोधेद्वयोरपिपरस्परभावात् अत्रत्वकार्योत्पत्तिरेवकारणप्रतिषेधेबाध्यमानाप्रतिभा
ति नन्वविपर्ययेनापिबाधः कारणप्रतिषेधस्य हि बाधः प्रतिभासमानोपितमपोहः तस्मि
श्रोतान्त्यपेक्षयादवीयमीनभावनंस्वयोजवाति भवनवाचापि समानेनपरस्परोबाधः नत्थापिन
विधोरूपवंहेतुफलभावंविशेषमाश्रित्य प्रवर्तनेनादस्मादस्तदपवादत्वात् क्रियायाः इति।

कारणभूतायाः प्रतिबंधप्रभावे अप्रसिद्धकारणवत्त्वेनोक्तेति विरोधपरिहारः। विशेषोक्तिरिति
अनेनलक्षणाः स्तनप्रदीपा इत्यादि तत्र एककार्येतस्य वाविशेषोक्तिलक्षणंरमंप्रयोजयतीति नि
द्रेति अत्र चलनाभावस्य निमित्तं मंत्रयोन्माथः निद्रानिद्रत्यादीतिकारणविस्मरावेशान्ता।
गीतवल्लभानुरक्तित्रिप्रभृति निमित्तं नोक्तं। कर्पूर इति अत्र कामवीर्यलक्षणं वायोक्तं निमित्तं स एव इति
अत्रानिमित्तं भावं त्वमेव प्रतीत्यगोचरात् एकत्रैवेति अत्र चैवायोग्यविनयलीलानां वर्णनीयेषु
दृष्टानां यथासंख्यं हेलामित्यादौ नामकालिदासः इतः अन्ययेति तिविशेषेण सामान्येन वावैध
र्म्येण सामान्यस्य विशेषेण समर्थनेऽर्थान्तरन्यास इति एकस्य भावहननामपरस्य सज्जस्याप इति वे
धस्य अक्रांस्तनोगलोस्यास्तोगतेगलीया वलीवंदोगलेबलादाक्षेपिते सुगेपातयतिसंगली
मुग्धया वामेणपक्षात्त्वत्त्वेन मलसोगलीपुण्णेनानामिति अत्र सिद्धेपि हेतुनानियोगेसहेतुको
सोनसिद्ध इति नान्सिद्धयं थीनिरन्यासः चतुर्भिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिर्गुणक्रियाद्रव्यैः द्वा
भ्यां भिन्नेहि यथाऽवैष्णव पाविर्वज्ज्वलनवः सैन्यंच प्रमिनवनालिनीनानानादिजातेर्दहनना
जात्यासह विरोधः। वियोगसज्जावाहि विरोधपरिहारः जातिगुणाविरोधे यथा गिरयः इत्यत्र इति ३३

विभ्रते स्तुवर्गेजव: सन्यैवगम्भीरेनाकलनीय: अत्र हृष्टमध्यस्त्वग्रगिरित्वादिजातीनामनुत्त
नादिगुणै: सह विरोध: श्लेषेणाविरोध: धराण: स्वेद्ह: अनरत्नतेरत्नवाग: कथिरह्वतेव
त्तोवेचवेहंह विरोद्धतो अत्र णोमवजाते मेंत्ततिवन्नतक्रियया सह विरोध: शब्दभावचो
विरोधपरिहारे मञ्जतीति रह्सा फरमवजाते मोनादेन रुच्चेणसहाविरोध: दानववनाम्ना
वृत्तस्यापरस्पादिविरोधपरिहार: गुणस्य गुणेन यथा सेमनेति अत्र काठिन्यसौकुमार्ययोर्वि
रोध: रात्रप्रसादोत्र विरोधपरिहारे पञ्चालमिति पञ्चालनगुणस्य दहनाक्रियया इज्जैनवचा
लत्वपरिहारे क्रौंचाद्रौति अत्र हृष्टहृदबलदलस्य गुणस्याम्भोजदलस्य रूपत्वेणाभाग
वशत्वापत्ति लत्वपरिहारे अभिजात: सहभा: परिच्छेदाति अत्र जन्मकारणानापकरणालन्यो :
ह्वयो: वस्तुसौंदर्यप्राप्तिपर्यवमाणेनत्वपरिहारे जडयति शीतलयति व्याभास्यति वक्राद्रेः
द्विहप्रभेद: श्लेषवशादेष प्रादेव समासादिनप्रभाव: श्लेषात्मक एवतर: श्लेषेणसहास्यसा
करत्वप्राकानकार्याभेदाभावात् एवमन्यत्रापि परीक्ष्य अथ मिनेति पानक्रियाया जलधिरुद्रेवाण
सहमानि प्रभावस्तत्परिहारे समरेति अत्र गंगाकालिंद्यो रूपद्वयो: गजसेन्यबाहुल्यतेन्य

का॰स॰
३२
33

रिहारेऽपि स्वो बालः न त्विदं यथा स्वभावो ऽस्ति यथा भूलोके ऽसत्ततनवो राज्यास्थितेर्वलाकाल्यते
वानपाः स्तनसखवाद्यविकाराः श्रीरंग नितम्बनिभरोऽपि मत्ताः ऽत्र यिनादीर्घीप्रुत्यात्रिपास्थि
रेत्यादिनाऽत्रयादेप्राः अयोस्य सप्तवोऽग्रेकेऽपि भाव्येव्याजेनेति न तु परमार्थेन सुखिवेति प्रव
निर्दाग्दिल्यानिलेजनादि निंदावाच्येन तत्र हप्रोन्यादानाकोऽपि नास्तीति तत्रैपर्यवसा
नं सहृदिव मनि प्राभिदीर्घो ऽप्राप्यास्तवं गम्भूतहृमाणि वर्त्यये वीप्सधाराग नितवसमगाः
वियोगेन तस्याऽद्वेजन प्रीलापाः सहृचतुल्लनस्याऽत्रवेलाजीविना प्राग्रत्रदिव मनि प्राणानि
वलयनतलनाप्रव्यनीनोत्थानीयो नरेत्रे नगणाभागाऽत्रपमानते प्रासवाप्यधरानीविनानं
चोयमेयतं प्रथान्यात प्रसत प्रयोभनः स्तरः सत प्रोभनः प्रलेकारस्त्येनेनपारेहगत्रि प्राप्ते
त्रक्रियामात्रम प्रभिथत्रेस्तनि यो कानिराकेरानि विश्लमेभ्याभानिरपायो वाऽत्रमेन हृष्टिरूपे
णान्मन स्याधिव्याव्यादिक स्यपरिवर्तनाद्यिकपरिहृतिः न्यूनेनेतिन्यूनगणेन श्रृद्धारन्वी
कारेणान्तमस्य वसन्तराह्नपस्यपरिवर्तनान्न्यूनपरिहृतिः प्रासीदितेयुवायमभिप्रायः
स्वभावेनैव नीलयोस्तवलोचनयोः किं संजनेनादिमाजनेश्यामूयतिभासते स्पष्टः

३२

त्यर्थः नवाङ्कुरोत्पत्तिभूषणमावेऽपि न ज्ञानेनेतराम ल्लीयंवं पुस्तान्यतो भूषणमपि न धारणीयमि
ति वस्त्वाद्यभावादिरपत्रानुमानस्य ज्ञावेऽपि तेन सहवाक्यार्थीभूतस्य हेतोः संसृष्टिव्यवहारऽभा
योरपि भिन्नदेशानाभावात् अनुमानेन हेतोर्थत्रापकतया न पकारकमिति भवत्यंगांगिस्क
रः किंन्तु हेतुलक्षणमात्रात्सोत्पत्तावदत्राभिसंधाय हेतोरिदमुदाहृतम् श्रणयिनृग्रा
स्थल्ताः वाच्येति वाच्यपर्यायोनं अभिधेयं वाचकः अवनमेतेति अर्थसामर्थ्यात्मनाभंगा
नैरेणा निकायाच्यपति बहुद्वारेणयमिते हयग्रीवं प्राहेतेति तिवासपीति संज्ञितेति भंगंतर
रवैतैः प्राहुरुच्यते न देवेतिपटीयस्त्वादतनभावस्य तदाकारमेयेवतस्यान्यतेः यथा निति वि
यि निषेधरूपात्मकप्रकारेण दृष्टेऽइति निर्विकल्पकतानेन गृहीते सति विकल्पऽइति सविकल्पक
तानेन ग्रहणं दृष्टमिति ति निर्विकल्पकागृहीतं विकल्पयतीति एतदीयत्वादनुभवस्य तदाका
रेणोवतस्यान्यतेः सविकल्पकेन गृहीतानि अभिन्नैतिनिरंशस्य वस्तुनो भेदमसंगयोरभावा
त् नैनोहि विकल्पस्यैव व्यापारः सत्यभिन्नमपि वस्तुनोः स्थूलसूक्ष्मस्थूल इति एवं भिन्नर्तिभिन्नमपि प
दार्थजातनमयंगोऽयमपि गौरित्येवं संसृजाते मन्त्राः कल्पीति अत्रमममाट्टेमतो भवतस्य वर्णने

का॰सू॰ ३५
34

कविप्रतिभोत्थापितमहत्त्वं चेति उदारचरितानामंगिभाववत्त्वेन रंगभावेनोपनिबद्धमानं च रसि-
ते चोदात्तमित्यर्थः तस्य हांगत्वादिप्रेरणेनापि नासवदलंकारः प्रसादात्तस्य तदपवादमाने
नात्मार्द्धे रीतिर्यथापि समाधेरपि वत्समासस्य न तत्संदर्भेन तथापि समञ्जस्य रस्य न यथेसंताबि
तानादिः तस्य तत्व कत्वाने यैवोपादानमाश्रीयते नवनञ्जास्त्रीतिमित्र एवासौ न स्पष्टयोगो
कृदेशहि तु धान्यः सदसतोयोगश्चेतिस्रयोगादिना तृपोनवेणमंशः थगलदयत स्थित्याद्युपायु
तामिति काशणानरेषघ एवेति हेतो हेत्वनरोपावानत्रूपः सतः शोभानस्य सतो समनुस्थो यमा
नेन सहृयोगो यथा ऊलामेति प्रज्ञाम्लानेत्यनङ्कलस्य शोभनस्य मृतोदिभिः शोभनैः समु-
च्चयः कवीराश्च यत्र स्मरमार्गणतान्ज्वीरैनाशोभनानांहरवर्तितानि इदेनवकैनलाहशोरे
वेश्मादिभिः समुच्चयः प्रसन्नामिति नवबयः प्रभृतिमत्यापि सत्वे सर्वेषामसत्त्वकथनमसते
नेवाविहेणाभाविततवान प्रवेतिश्वाशोनः शोभनादेवसमुत्सरतेनयोगः प्रत्राशोनः शोभ
नेनशक्तेतिसौंदर्यादशोभनतेवसमेरानस्यादानएवंपदानयाणां शोभनानांपदानेरणाशो
भमानेन योगोऽसुस्थः एवं चाप्यसदसद्रूपस्य नाहशानैवापरेण्योगादिहसदसयोगः शोभि ३७

निभृतस्थितेव शोभनत्वमुपदर्शितं शालेयाल्यां नराणीतिन शोभमनाशोभनत्वमताहृदयानैवयेग
कमलवने पुनर्धारः रूपविलासादि शालिनी पुंजरागमणी ष्ठ्वातिरू स्फुरितं धान्यलेदमी स्वनीवे
ष्टिन्यत्रापि कमलवनस्यस्मानधारस्य सदसत्त्वाहं पुष्यवत्त्वतृणीजरयासमसत्त्वयः नत्वक
मलवनानोसत्तासमस्तानामधारेणानेषां नत्वल्पकादपनाविरहात् गुणाश्च विशिष्टा यावेतिप्रश्नगु
णस्य विशिष्टा यावेति प्रश्नगुणस्य विशिष्टा यायाश्च युगपदस्यानिमदाहृतंपठनीयं कलुषं वन्नवा
हिलेपुवस्मात्स्मिन पंकेरुहसंदराश्विवदः पतितं चमहीपतीडितेषांवपुषि प्रस्फुटमाप
दांकटादैरितिगुणाभ्यां युगपदवास्थितिविशिष्टयपयो योगपदवास्थितिर्यथा प्रथमेके तिप्रश्नउप
नतोभवितव्यामितिचक्रे यवो युगपदवास्थितिः गुणक्रियायोर्यथा कलुषमिति प्रश्नकल
षमिति प्रश्नकलुषत्वलक्षणस्य गुणस्य पतनलक्षणक्रियायाश्च युगपदास्थितिः धुनोती
ति प्रश्ने वैयाधिकरणानेनेधुनोतिनवनवेति विशिष्टयोः समसत्त्वयः प्रवादेतिसहालयो
भिन्नदेशैस्तत्र वचक्रपाणपाणीनस्साधुवादमलक्षणयोर्गुणयोर्गुणयोः समसत्त्वयः नवाप्रय
मितिरूढेनत्युक्ते व्यधिकरणेगायास्मिन् गुणक्रिययैव कालमेकस्मिन् उपनायेतेदशेष

का.प्र.
३५
35

मध्ययोः स्यात्तदन्योसावेति सूत्रपदं तन्त्रवाच्यामित्याह एकस्मिन्धर्मेनानेत्याह एकस्मिन्ना
धेये अनेकस्मिन्नित्याधारे क्रमेणेति शतीकादनंतरम् एकस्यानेकस्मिन्यथा स्थानेषि बिम्बा
त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् धत्ते व
क्षः कुचसचिवतामद्वितीयं न वक्त्रं तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेनेति पाठ
श्राप्यार्थमेव च श्लोकस्योदाहरणं अत्रैकस्यापचनतलतायाः पूर्वं स्थानेषि बिंबेति दन्तमध्य
मभागे शनैः क्रमेण द्वितीये हूगतिः एकोनेकः क्रियते अथ पुनरनंतरं श्लोकमितिनन्वीयं श्रीमहो
दररत्नाहरे स्वदयमेकरसमम् बिंबाधरे प्रियाणां निवासितं कुसमयागेन तेषामिंदुपराग
वक्तारिणामपदसूरायाणां श्रीमहोदररत्ने कौस्तुभः निवेशितं चुंबनैकरससंहृतम् पुनः
क्रमेणेत्यादि शतीकान्तरं अनेकस्यैकस्य भवनेन तदा मधुरिमरुचिरं वचः खलानामनुम
होश्यमं स्फुरमानाह्नि अथचका ययतिमाह हेनारंतगेनासिव हालहले विषनेदेव प्रजाने
कमम नेहालाहले चेवासि खलवचसि भूनम् अनेकस्मिन्नेव वराणां यथा तद्गेहं नतभित्तिमन्दिर
मिदं लब्धावकाशं दिवः सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः स क्षुद्रो मुसलध्वनिः ३५

कलामिदं संगीतनर्तकयोषितां मा सूर्यं दिवसे हि जायमियं ततोऽभ्यासं समारोपितः अत्रानेकं गेहादि
एव । स्मिंडने दिवसैः अतएवैकासौ व हानोपादानयोरविवादेन नान्वपरिहृतिरिपाठः अवि
वृतेन नादि तिनतमिनिगहस्यहानमवाविवादितेनोपादानमन्वयव्यतिरेके तिपदवर्धमर्व
पदैव्याप्याप्यहृतिनं च अन्वयः समदेसम्वैवादे प्रोवा समनव्यतिरेकाविपत्ताद्याहृतिः व्यापकस्य
ग्रिमन्वदे धर्मिणि पदेपर्वनादावयोगव्यवच्छेदः अस्संबन्धाभावः तेन पदेव्याप्यहृतितस्य
ध्यस्यदाशितं अंचितः आहाटः शेखत्कारः चंचलहस्तः अत्र योषितां भूव्यापारेषु पततेस्म
रघुरेगामिते माध्यस्य थनेयोषिल्लदाणि धर्मीति चैतन्य वसाध्य साधनाभयरूपत्वमस्ति धन
स्तनधरः आदेचकामोरीनदाक्षीनामिति रूढेन नदर्शीतीमिति रूढवल्लपरीतं यस्मिन्मा
ध्यमपनत्यल्लासाध्यवंतस्य पुनरन्तरूपन्यसेऽहि परीतं वेदनमानामिति माहुः तैरीतिविशे
षणानां साहुः नन नवे प्रतीयमानार्थगर्भीकारः अत्र एव असमस्तपदा हृताख्नायेधुनेवि
षयः एवं च प्रतीयमानानां शस्ववाच्योमावत्तापरिकरस्येति साहुः तेनामप्रहृतैत्वाचितत्स्तृनाति
हेसाम्यययामदयेभुजे महाभुजः सहसाहं प्रागामियेऽग्रजोदिति अचिरापतनतां समदितीं नव

का॰स॰
३८
36

पाणिग्रहणं वधूमेवेति समन्वितो पमायां त्वा । किंस्यक्त नानिष्टंय यावत्सं । विनत्ययोगेनाथांश्च
रेविस्तु तज्जमयति निष्टंय यावपत्रणाम् न चैवहनागलेअष्ट नस्येवसज्ञावात् व्यासंगो निरोधतत्स्माज्ञ
गेमयम् नन्व वकय मन्यव्यपोहं इमननग्राहत्र माणेनैतेन्यादि प्रवृगते शान्तियत्वेन तानं व्यपोह्य
मानस्यवर्जनीयस्य ग्राये वारितं तस्मिन्नाशेष्टेपि पाणिअला युवतिरवकामाह्नमायुधम् वैविध्य
भावादि तिगोणाात्तघावोरसाह पासम्पत्वयाद्वैविध्ये ननस्त्वेडेन द्विपर्यंयात् कमने तियचा
पपव्यामिव्याप्तिरित्येवविकामात्सोनानैरंनवैयननननमिहोपचारश्येजनवांगंपनदसंदरमापिगृणी
मनवांगणमेवत्यनंभवतीति च संक्रुशतिपादिनमेवनयापलंकायविंनाथाः प्रक्रान्तनवानद
पङ्क्तैस्वक्वथाणानाभविदमभिहितमतएवनटस्यनयेवान्नं समाम्नासिषुरितिडज्जादयः प
नपादपात्रितिलिखार्थः हस्तानां स्नेपि विश्रोसार्यनेसारीकिंचने प्रयमरसांहसेः प्रत्यात्ममेवैते
आत्मानेवेवलंमरयंतिवाणिजकहासितंनाः श्रुतोस्माकं व्यावृत्तहृतस्व यावहृत्यलितालकस्मयो
रहेयपरिषत्कंनोगवलमातिस्तुपाजरराग्याधस्यापन्नेरपाव्याधस्यकोनाम्यमतिसनः यादीताव
नहास्तिव्याप्त्रेहृतनेस्वगहेदंनहृत्यभावइत्यभिप्रायः वार्वि रामादेवगतिः किंलहृंयज्ञनो

गुणग्राही किं सेव्यते सकलजनैः किंतु गुणी खलो लोकः परः पर्यन्ते निपुणैः सर्वोपकारायेत्यने
तृप्यकं पेकल्पनेस्मारस्तनार्थः रात्रेस्मारमिति प्रश्नः राज्ञापेक्षयाऽमेः साधुत्वेन तदपेक्षया पुर
स्यन्याहि परिपाल्यावतां गतोयामृत्वष्टी विश्राम्यतीति प्रश्नसमावेनेति प्रश्नोत्तरप्रश्नः कारणस्य
कारणं नरेनो विलक्षणत्वाय स्यैव ब्रणत्तस्यैव वेदनाभणितेनं तेनालीकमदंतदत्तेन
कोपाले वधा वेदना सपत्नीनाम् उत्सर्गे स्यात् सामान्यस्य मा नमस्याः इति प्रश्नानिराकरण
लेदतोकार्यपादपतनेयत्कारणेन स्यासाकर्षं कारणस्य चनुगमितस्य योगः उच्चैः
मज्जनम् अभिभूय योगे यथा धावतीति निकृष्टस्यानिकृष्टसंघाटनेयपावित्र्यमिति प्रश्ने
स्त्रानां निकृष्टानां काकानां च योगः उत्कृष्टानां खगाः हंसेकाश्चनः सिंहोराहुत्वप्रश्न
परं प्रापनानन्तरं लासमस्मादिनापावदे घस्वयमेवाधिगन्तम् हावाधुः स्वाश्रयबाधेनाश्रय
णाक्रियाधूमात् विपुलेति प्रश्नहीनेनगुरुकार्यकृतमिति विषमत्वेएवमधिकोतिशयः स्व
ल्पमपि प्रयोजनं न विदधाति न तपिविषमं यथा किं ददाति किमस्मात्मनुभवत्वं भरणान्बल
उदारमानिराशेषि जगान्वितयमाः के इति माति वर्ते ते नाश्रयस्य महीयत्वमन्तः मन्यण

का.स.
३१
37

मानस्यासमेवात् समंधीतिसमंधिवक्त्रेनेनेंदोः समंदः समनान् अपांगेति अत्रांगकेन
मदोदयस्यनधर्मसामान्यादैकात्म्यमितिघ्राघायाविवादितमपिनतान्निदंनतत्स्वभावमेदं
वस्तुतएवबलीयस्त्वयानस्यगतिरोधानेहेतुः सामान्येननत्वयदैकात्म्यंतदसदेवअस्तुनति
रोधानायायनिषेन्नयाविवेदितमिमितिसिद्धेस्यततोव्यतिरेकः इष्टश्वेतेहंसिरोत्रपलक्षि
मात्रवचनः स्फारितश्वेतचटादिषुपठितस्यस्मरनेर्मितेरपिमितोद्रष्ट्वाः नाइंपोवत्स्यात
हृतस्यव्याव्यारिथतविभाषावान् कारगुणस्यहीनयमादालिस्तनभवेबिनिवाशितानाधरपुटा
स्यवंस्यतपावजन्तस्यनमनहुलस्यपरोमोचम अनयेवनीत्याति अनेनबहुप्रकारेवैवि
ध्यामस्यदर्शितंनेनोपमानस्योपमेयात्नकल्पितामात्रप्रतिपादनमपिप्रतीपंयावदनमि
देसमार्गोदोः भेदःमापनेविर्याद्धिरंनभवेत् मलिनयातियापिलौलीलावनमलिलाहि
कज्जलवादीति गुणः प्रधानगुणाः अन्यादिकोधर्मः अपरिन्यतेऽनेनतत्हुणादस्यावियोषद्योत
ति तवैकस्यगुणपरिहारात् प्रतीनेऽत्रतिनहिमानमभानंभवतीतिसावमानितवर्णदयेमे
वातेषांः साचश्रवणयोः अस्माद्दृशोनासंदरअवकाशः कुत्रपापानाम् गलदिनिगमः अद्य

णः करीरमंडनः धवलोऽभिप्रायोऽपि मे देदरन्त यापि त्वया मम रंजितं हृदयम् रागभंगेऽपि त्वद्ये
म भगानि गृहीतानि रोगेऽहोऽस्मि धवलः कामुकोऽपि रंजितजनैर्नाभिषंगमपि रागः प्रसन्नेरपि
गुरुस्पर्वायं विरोधेन रूपरत्राभिन्नाधारतनये वर्णनाशरतन्त्रयोः प्रतीतेः किं वेति स्फीतमोऽपि गुः
णोगुणानरसमयैर्वर्णा किं वेदन्ययावेगवेगते हृष्टः यदा तन्न गा[illegible]तिन दापनं हृणः इति
कारेनाश्रयणं प्रेरितोऽस्मामेव गुणमेव नान्याहृष्टो यानवीयते स्यात्तेन न समनवपद्य यासेभ
वमिति न सर्वेषामेवलानाति न पोमपि तकेषां वित्त न चापि केषां विमध्ये स्फुटयोः तु विलेव
त्वाणां मितेयथायोगम संसृष्टेस्त्वविस्तृयमेदेन विरूपाणामपि संसृष्टावेकरूपयति प्राग्
न्नमभिधानेन विरुद्धानेनेरूपेद्वयल दाणस्य रूपस्याभिन्नार्थत संवरत्नस्वरूपेणैव नानाते
नावविरुद्धानेनैरूपे दालब्धाणस्य रूपस्याभि माःमाःसवेः इति यत्न तत्र चाथि रूपतया व्यवहारः
सनात्यन्त्र गुणमेयणनेंमवन्तः प्रसरलावण्याम न तु गुणानोऽस्य दलगारिंठपोरषणोषकके वमा
नोत्तेनायथति नावि स्वातिजषः गुविस्वातिजषः नाहंकंक णिभराणमेदः नलाकोटिर्न
पुरम गजारक्तिकाकराय मसमः करः पाणिस्त्वैराग्यलोऽहितानेयम विषयवेन स्यन्दा

का॰प्र॰
२८

पूर्ववद्वितीयसाहचर्योपमालङ्कारस्योपकारिणीत्येषापिनैवरूपकोत्प्रेक्षयोः तेनसमसौ
स्मात्तत्पारस्पर्येणावयवावयविभावसम्बन्धोपमायत्कृतानेकप्रकृतान्याएवनसामस्त्येनसंश्रयरूपम
त्वात्तेहेतुत्वात् सावयवीति उपमायदेवकल्पते अप्रचारएवेतितन्नतदा आश्रयणेऽप्युक्ते तस्याग
तिगामित्वात् गुणीभावात्तेनोजश्चेत्यनवंजं ततः सारावानदायत्रनाह प्रीयं नदीभुजङ्गेन श्रमितः
तोदानवानोनादः सिंहनादोयनेतिश्रमोः समभाथनेसाधर्म्येणतत्प्रयुक्तमतिपाततिविशेषण
त्वायत्तेप्रविशतिनासेनेनदानेनसदेनवरा आश्रयसारास्थिरावनंद्रपतेरनास्मिन्नतदायादेहूर
तोऽप्रवनेवारागंददाति यापरस्परापेक्षेऽतिरतेरनाविश्वेकेतद्वयोरिहष्टेनेरसम्भवात् श्लो
पेदैवतुपरस्परमनयाप्यानग्राहकभावः नद्ग्रोनतयोर्विरुद्धयानोवेतसिपरंचमत्कारणात् दि
तीयः संकरः इति तन्नातिस्फुटया व्यः पृथगलंकारः समुच्चयेन समुच्चय योगिता च प्राह्वे नयथा
गम्भीरोययावसान्तनिर्भरो ययावतिर्मलच्छायः तथा किंविधोनासरस्पानीयः सरस
वाणीकस्तु नलनिधिर्नस्थितः ताः इतितयेनयस्यार्थे निपाताः प्रादिप्राग्रास्या स्व
तमस्तिमिरेमोहस्यदीपकेमिति यथैकस्य प्रहृतनवमपरस्य प्राप्रहृतनत्वं तत्वयोगि

नत्वयोगेनेतियदिद्वयोरपिसाकाङ्क्षत्वेनसमप्राकरणिकत्वेनवाप्रत्यभिधीयतेइतियद्यपिसाक
धकत्वेनबाधकत्वेचोभयमप्यस्यास्तीतितथापिप्रथानेनत्वादेशाभावेतेनान्यायाद्बाधकत्वेनैवास्य
व्यपदेशोन्याय्योबाधकस्यबलीयस्त्वेनोत्कटतयाप्रतीतेःप्रधानस्यापिरूपेणतत्रचबाधकत्वेऽस्य
नदेवोपमाविषयामिहभिन्नसाधकत्वेनैवस्यात्तेप्रकारान्तराभावात् स्पष्टश्चेतियद्यपिसंग
मिदंरूपकंमाविलक्षणत्वादव्याप्तेनतथापिप्रत्यवयवंरूपकस्यसमुद्भावात्याव्यपदेशःस्पष्टत्वक
पदानांसर्वेषामस्पनत्वविकल्प्यते नतत्प्रभेदानितस्यप्रभेदासद्भावःप्रकारान्तरेणाभेदाःनेत्वद
लंकारयोगेनावान्तरविशेषा उपमेयत्वावयवादयःविशेषस्यानि यत्राश्रयस्यानित्यत्वाना
लितिन्यायेनेहितस्यानुतस्यानवयवातिरेकोपनिबंधनेतितस्यव्यतिरेकाभावात् रमणामंदे
रतिवेश्मरमण्यस्यशेमेमंदिरमितित्वव्याख्यायामकारणमित्यसंगतंस्यात् सदृशाःसन
नयमःसदमितिमदेन्यस्यार्थेनिपातनस्योदमःसोऽस्मिनमस्मायस्याःसदृशाःदेशेनसा
हवर्तीतिसदृशापादेशवाहःएवंतरस्यानियादिनविपरिणामेनलिंगवशोऽपरस्यापिसंब
न्धःतदानामलतणोवाक्यभेदःस्यात्एवंचाव्यवधानेनप्रकृतार्थोनप्रतीयतेग्रमसदृश

शतिकर्मेतन्वादेवचवनांते स्थितेनतन्वाद्दन्वचनांतेचमधुरेत्यामभ्रोायनः तोस्त्रविम्बितिदथरे
३ निदथथारेतोहन्यस्यदथानेस्त्रयथाक्रमभाम्मनेपदैकवचनमोहपेमजनेस्त्रानेवइतंचस्तुर
नैष्णवस्यानोयस्याःस्फुरद्विरंशुवैसुकांतामकरकेनतः कामः समुद्रस्तुङस्तुरितमितितिस्पूह
तः शार्ङ्गभृतेनतथाश्रन्यत्रन्यत्रविधिनत्र्पतेनवादिकेवलस्येति प्रमममासस्यस्यसममासमनसोयोा
गतनाद्यांपश्चातिपादयतिकराः पाणयोपितापः खेदोपमानः परिमाणमभिमानस्तुथित्त्या
पिदिनोदीर्णाहानिदाघः व्यक्तेर्लिंगस्यविप्राघः प्रक्षेसीतिवचनायकतयेतितायकस्तुताव
चेत्येकप्राघः भास्वंतोकरौदीप्यमानौपाणीभास्वतस्तुकराः पालयः श्रेभापेऽलेभंचप्रफलेन
त्रलद्दानासीहितेप्रददातिस्वापस्यफलेविश्रांतोयतोलहलहलंचाहितेप्रददातिचकस्मरे
विभीनीतार्थः प्रत्येयीतिः यथाविरोधस्यासम्भवः यथायायेमेभासन्तनपापिप्रीतनलेः म
मायमस्यापिजनस्यजीवनैः हसापिश्रद्धेरधिकोविधात्रभिविहन्तोसिंहागिसजलैः पदीय
सीति प्रवचयमेभासन्तनयानादीनांप्रीतलनादीनांचधर्माणांभिन्नाधारतयाविरोधस्ततः
सचनसम्भवतिएकाश्रयतयेवतस्यापपत्तेः प्रत्ययानस्यातिप्रसंगः स्यात्यपिचनस्यास्मरे ३९

नोजल्पानां वक्तानि विकेसेककृत्वेनतया वै ग्राह्यसमर्पितमेषां नानानामनन्तभूयो नेग्रथेव विरोधः
ग्राह्य एवेष्यते नतयावतेषांभिन्नाश्रयतनयातदवस्थाएकस्यासंभवस्तचानभिहितवाच्यत्वएवव
यैवस्यातिएकाश्रयतनयाविवक्षितानांतेषामसमनावाक्येनान्यथाभिधानादितिइतीति
विधुषोथानिष्ठोत्मभनीनांयएषमार्गःस्वासिद्धांनत्त्वनत्वेयंगतत्वेनपृथकपृथगवास्थि
तोप्येकरूपतयाप्रतिभातिनत्रसंघटनैवानेमितेविवेकमस्थमत्वावरोधायैकत्रसंग्रा
हणांयासंघटनानन्तरशादेकात्मनाप्रतिभासान एतेनचमहामतीनांप्रसरणेहेत्व
रेषग्रंथोग्रथ्याहृतानेन नकथमपिसमासत्वाद परेणाच शुरितावग्रोवत्वाद्धि स्विरोध्यविरु
नयायदावभासतेनतत्रसंघटनैवसाध्वीहितः नहिस्मसंघटितस्यसंबंधः कदाचिद्
लयनेइत्यर्थग्राह्यनयाध्वन्यते ॥ काव्यसंकेते दशम उल्लासः ॥ समाप्तश्चायं काव्यसंकेतः

७।

40